

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI**  
**Akademik Z.Bünyadov adına ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTU**

---

*Əlyazması hüququnda*

**ANAR ELDƏNİZ OĞLU EYVAZOV**

**KLASSİK ƏRƏB ƏDƏBİYYATINDA**  
**XÜTBƏ JANRI**

5718.01 - Dünya ədəbiyyatı (ərəb ədəbiyyatı)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi  
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

**A V T O R E F E R A T I**

**BAKİ – 2014**

Dissertasiya işi AMEA-nın Şərqşünaslıq İnstitutunda “Ərəb filologiyası” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

**Elmi rəhbər:** **Vilayət Abbasqulu oğlu Cəfərov**  
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

**Rəsmi opponentlər:**

Filologiya üzrə elmlər doktoru

**Mahirə Həmid qızı Quliyeva**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

**Rza Zeynal oğlu Xəlilov**

**Aparıcı təşkilat:** AMEA, Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Ərəbdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsi

Müdafiə “12” fevral 2014-cü il saat “14<sup>00</sup>”-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu nəzdindəki filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD 01.151 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az-1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, VII mərtəbə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademik Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “\_\_\_\_\_” \_\_\_\_\_ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

FD 01.151 Dissertasiya  
Şurasının elmi katibi,  
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru:

**Zenfira Ədhəm qızı**  
**Şıxəlibəyli**

## I. Tədqiqatın ümumi səciyyəsi

**Mövzunun aktuallığı.** İnsanın düşünmə qabiliyyəti və düşündüyünü, idrak etdiyini dil vasitəsi ilə onu əhatə edən ictimai topluma çatdırması insanı digər varlıqlardan ayıran və üstün tutan ən əsas xüsusiyyətdir. İnsan yarandığı ilk gündən hər zaman ünsiyyətə, onu əhatə edən mühit ilə ən yüksək səviyyədə əlaqə qurmağa səy göstərmişdir. Həyatın dəyişməz qanunları da hər bir insanı ətrafdakı digər insanlarla ictimai-sosial bağlantı içərisində yaşamağa və başqaları ilə daim ünsiyyətdə olmağa məcbur etmiş və etməkdədir. Təbii ki, bu ictimai bağlantı və qarşılıqlı əlaqələr vasitələri arasında ən güclü və ən sirli vasitə kimi söz ən uca zirvədə öz yerini almış, fərdlər arasında ünsiyyətin inkişafının ilk pilləsi hər zaman kəlmə, kəlam olmuşdur.

Lakin unutmamaq olmaz ki, söz varlığı kafi olmayıb, sözün özünü də cilalamaq lazımdır və düşüncə gözəl sözlə süslənərək təqdim olunmalıdır. Çünki istənilən mövzuda söz düzgün və gözəl bir biçimdə söyləndiyi zaman, ictimai toplumda öz təsirini açıq-aşkar göstərəcək, nəticə etibarlı ilə də istənilən qayə əldə olunacaqdır. Məsələyə bu aspektdən yanaşdığımız zaman hər bir insan həyatını davam etdirməsi üçün gündəlik məişət ehtiyaclarını ödəməyə səy göstərməsi qədər gözəl danışıq qabiliyyətinə sahib olmağa da xüsusi əhəmiyyət verməlidir.

Söz sənəti olan xitabət sənəti tarixə nəzər saldığımız zaman insan oğlunun xəlf olunması ilə bir vaxtda yaranmış və hər bir toplumun, ictimai cəmiyyətin daim nəzəri-diqqətində olmuşdur. Yer üzündə yaşamış bütün mədəni sivilizasiyaların ictimai həyatlarında bu sənət hər zaman öz canlılığını daim qorumuş, demək olar ki, tarix səhnəsində mövcud olmuş istənilən millətdə, xalqda mütləq söz ustadlarının xüsusi məqamı olmuş, nətiqlər daima bir addım öndə dayanmışlar. Unutmaq olmaz ki, bir millət hansı ölçüdə zəngin və bəlağətli bir dillə danışa bilirsə, deməli, o ölçüdə də düşünür və hansı səviyyədə düşünə bilirsə, deməli, o millətin söz sənətinin inkişaf səviyyəsi, danışıq qabiliyyəti də o qədərdir.

Xitabət sənətinə-xütbə janrına verdiyi xüsusi əhəmiyyətə görə ərəblərin bu sahədə özünəməxsus yeri olmuş, bu janrın inkişafında ərəblər kifayət qədər müstəsna rol oynamış, fitri söz söyləmə, nətiqlik qabiliyyətləri ilə dünya xalqları arasında fəth etdikləri zirvədə öz məqamlarını daim qorumuşlar.

Bildiyimiz kimi cahiliyyət dövründə ərəblərdə söz sənəti çox inkişaf etmişdi. Cahiliyyət dövründə dağınıq bir şəkildə qəbilə həyatı yaşayan ərəblər oxuma və yazma qabiliyyətlərinin aşağı səviyyədə olması səbəbi ilə daha çox şifahi söz söyləməyə, şeir və ya xütbəyə yönəlmiş, buna görə də, ticarət məqsədi ilə təşkil olunan bazarlardakı insan kütləsinin diqqətini şeir və xütbələri ilə özlərinə cəlb edər, ədəbi dəyərlərini burada sərgiləyər, əsrarəngiz bəlağətli şeir və xütbələri ilə bir növ o dövrün tarixini yazdılar. Doğrudur, xitabət şeirə nisbətə, bir addım geri qalmışdı. Lakin ərəblərdə yeni bir dinin-islam dininin yayılması ilə xütbə janrına olan xüsusi tələbat qarşısında xitabət daha da sürətləndi və islam

dininin qısa bir zamanda böyük bir coğrafiyanı əhatə etməsində xütbə janrı aparıcı rol oynadı. Şübhə yoxdur ki, başda Məhəmməd Peyğəmbər olmaqla bütün islam öndərləri bu dinin ictimai toplum tərəfindən mənimsənilməsində əsas metod kimi daim xütbələrə müraciət etmiş və ictimai-mənəvi həyatın formalaşmasında xütbələr hər zaman öz aktivliyini qorumuşdur. Əməvilərin dövründə isə xütbə elə bir səviyyəyə yüksəldi ki, dövrün demək olar bütün problemləri və onların həlli yolu xütbələrlə dilə gətirilir, xütbə söyləmə qabiliyyətinin olmaması o dövrdə ictimai qınaq ilə qarşılanırdı.

Bütün bunları nəzərə alaraq dünya xalqları arasında özünəməxsus yeri olan ərəb xalqının ortaya qoyduğu dəyərlərin ədəbi və elmi təhlilinin vacibliyi daim göz önündə tutulmalıdır. Bu baxımdan zəngin və ulu bir mədəniyyətin-ərəb və islam mədəniyyətinin habelə ərəb bədii söz sənətinin inkişafı və ərəb ədəbi irsinin tədqiqi sahəsində xütbə kimi aparıcı bir janrın araşdırılması, kompleks şəkildə təhlil olunması, geniş aspektdə müzakirə zərurəti, eyni zamanda dissertasiya işinin mövzusunun daha əvvəl Azərbaycan ərəbşünaslığında tam olaraq tədqiq olunmaması mövzunun aktualıq gücünü artırmaqdadır.

**Mövzunun işlənmə dərəcəsi və yeniliyi.** Ərəb ədəbiyyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən xütbə janrına orta əsr tədqiqatçılarının əsərlərində xüsusi diqqət göstərilmiş və bu janra olan maraq müasir dövr tədqiqatçılarının araşdırmalarında da özünü göstərmişdir. Bu janr istər şərq, istərsə də qərb alimlərinin tədqiqatlarında öz əksini tapmış və xütbə janrı ilə bağlı tədqiqatçılar müxtəlif mülahizələrlə çıxış etmişlər. Təbii ki, xütbə janrının, natiqlik sənətinin orta əsr tədqiqatçılarının əsərlərində tutduğu mövqedən danışdıqda ilk ağıla gələn Cahiz və onun “əl-Bəyan vət-Təbyin” əsəridir.<sup>1</sup> Hansı ki, bu əsərində Cahizin natiqlik sənətindən xüsusi bəhs etdiyini görür, bu janrın ayrı-ayrı görkəmli nümayəndələrinin xütbələrindən, çıxışlarından müxtəlif nümunələr verdiyinin şahidi olur. Bu əsərlə ərəblərin ədəbi irsini dirçəltmək, başqa sözlə desək, ərəblərin keçmiş sərvətini üzə çıxarmaq niyyətində olmuş Cahiz bu janrı müxtəlif elmlərin fərqli xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən və böyük təsir qüvvəsinə sahib olan bir ədəbi sahə kimi dəyərləndirmişdir. Cahizdən başqa bir sıra orta əsr mütəfəkkirləri də xütbə janrı ilə bağlı dəyərləli fikirlərini bildirmişlər ki, bunlardan ibn əl-Əsirin “əl-Kamil fi ət-Tərix”<sup>2</sup>, ibn Kuteybənin “Uyun əl-Axbar”<sup>3</sup>, əl-Qalqaşəndinin “Sübh əl-Aşə”<sup>4</sup>, əl-Baqillaninin “İcaz əl-Quran”<sup>5</sup>, ibn Abd-Rabbihinin “əl-İkd əl-Fərid”<sup>6</sup> əsərlərini, müasir dövr ərəb tədqiqatçılarından

<sup>1</sup> عمرو بن بحر بن محبوب الكندي بالولاء، الليثي، أبو عثمان، الشهير بالجاحظ، البيان والتبيين. دار ومكتبة الهلال، بيروت، 1423 هـ

<sup>2</sup> أبو الحسن علي بن أبي الكرم محمد بن محمد بن عبد الكريم بن عبد الواحد الشيباني الجزري، عز الدين ابن الأثير، الكامل في التاريخ. دار الكتاب العربي، بيروت – لبنان، 1997 هـ

<sup>3</sup> أبو محمد عبد الله بن مسلم بن قتيبة الدينوري، عيون الأخبار. دار الكتب العلمية – بيروت، 1418 هـ

<sup>4</sup> أحمد بن علي بن أحمد الفزاري القلقشندي ثم القاهري، صبح الأعشى في صناعة الإنشاء. دار الكتب العلمية، بيروت

<sup>5</sup> أبو بكر الباقلائي محمد بن الطيب، إعجاز القرآن. دار المعارف – مصر، 1997 هـ

<sup>6</sup> أبو عمر، شهاب الدين أحمد بن محمد بن عبد ربه ابن حبيب ابن خديز بن سالم المعروف بابن عبد ربه الأندلسي، العقد الفريد. دار الكتاب العلمية، بيروت، 1404 هـ

isə Şövqi Dayfin “Tarix əl-Ədəb əl-Arabi”<sup>7</sup>, “əl-Fənn və məzəhibuhu fi ən-Nəsr əl-Arabi”<sup>8</sup>, Məhəmməd əbu-Zəhranın “əl-Xataba usuluhə tərīxuhə fi əzhər usuriha ində əl-Arab”<sup>9</sup>, Məhəmməd Tahir əd-Dərvişin “əl-Xataba fi sadr əl-İslam”<sup>10</sup>, İlya Havinin “Fənn əl-Xataba və tatavvuruhu ində əl-Arab”<sup>11</sup>, Safvət Əhməd Zəkinin “Cəmhərət əl-Xutab əl-Arab fi usur əl-Arabiyyə əz-Zahira”<sup>12</sup>, Taha Hüseynin “əl-Ədəb əl-Cahiliyy”<sup>13</sup> və başqa bir sıra alimlərin ərəb dilində ələ aldıkları tədqiqat əsərlərini misal göstərmək mümkündür.

Keçmiş sovet şərqşünas alimləri də bu janra xüsusi diqqət yetirmiş, elmi əsərlərində, araşdırmalarında janr haqqında xüsusi bəhs etmiş, xitabətin ərəblərdə mühim əhəmiyyət kəsb edən mövqeyini vurğulamışlar. Bu sahədə rus dilində nəfər olunan И.М. Фильштинский,<sup>14</sup> Б.Я.Шидфар,<sup>15</sup> М.Р.Львов,<sup>16</sup> Е.А.Беляев,<sup>17</sup> А.Б.Куделин,<sup>18</sup> И.Ю.Крачковский<sup>19</sup> və sairə tədqiqatçıların araşdırmaları ayrıca elmi maraq doğurur.

Rus şərqşünaslığında olduğu kimi, Avropa şərqşünaslığında da bu istiqamətdə müəyyən araşdırmalar aparılmış, bir çox fikirlər səsləndirilmişdir ki, bu baxımdan David Samuel Margoliouth,<sup>20</sup> Theodor Nöldeke,<sup>21</sup> Wilhelm Ahlwardt,<sup>22</sup> Tahera Qutbuddin,<sup>23</sup> R.A.Nicholson,<sup>24</sup> A.F.L. Beeston, T.M.Johnstone, R.B.Serjeant, G.R.Smith<sup>25</sup> və digər elm adamlarının müx-

<sup>7</sup> أحمد شوقي عبد السلام ضيف الشهير بشوقي ضيف، تاريخ الأدب العربي (العصر الجاهلي)، دار المعارف

<sup>8</sup> أحمد شوقي عبد السلام ضيف الشهير بشوقي ضيف، الفن ومذاهبه في النثر العربي، دار المعارف

<sup>9</sup> محمد أبو زهرة، الخطابة أصولها تاريخها في أزهر عصورها عند العرب، مطبعة العلوم، القاهرة، 1934

<sup>10</sup> محمد طاهر درويش، الخطابة في صدر الإسلام، دار المعارف، القاهرة، 1965

<sup>11</sup> إيليا حاوي، فن الخطابة وتطوره عند العرب، دار الثقافة، بيروت، لبنان

<sup>12</sup> أحمد زكي صفوت، جمهرة خطب العرب في عصور العربية الزاهرة، المكتبة العلمية بيروت، لبنان

<sup>13</sup> طه حسين، الأدب الجاهلي، مطبعة فاروق، القاهرة، 1933

<sup>14</sup> Фильштинский И.М. “История Арабской Литературы V-начало X века”, Москва, 1985

<sup>15</sup> Шидфар Б.Я. “Аравийская старина, (из древней арабской поэзии и прозы, перевод с арабского)”, Наука, Москва, 1983

<sup>16</sup> Львов М.Р. “Риторика-культура речи”, Академия, Москва, 2004

<sup>17</sup> Беляев Е.А. “Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье”, Наука, 1966

<sup>18</sup> Куделин А.Б. “Средневековая арабская поэтика, (вторая половина VIII-XI век)”, Наука, Москва, 1983

<sup>19</sup> Крачковский И.Ю. “Избранные сочинения”, том 2, Издательство Академии Наук СССР, Москва, Ленинград 1956

<sup>20</sup> David Samuel Margoliouth, The Origins of Arabic Poetry, Journal of The Royal Asiatic Society, 1925

<sup>21</sup> Theodor Nöldeke, Beitrage zur Kenntnis der Poesie der alten Araber, Publisher, Carl Rümpler, 1864

<sup>22</sup> Wilhelm Ahlwardt, Bemerkungen über die Aechtheit der alten arabischen Gedichte, Biblio, 1972

<sup>23</sup> Tahera Qutbuddin, Khutba: The Evolution of Early Arabic Oration, in Classical Arabic Humanities in their Own Terms: Festschrift for Wolfhart Heinrichs on his 65 th Birthday, ed. Beatrice Gruendler, Leiden: Brill Academic Publishers, 2008

<sup>24</sup> R.A.Nicholson, A literary history of the arabs, Cambridge University Press, 1969

<sup>25</sup> A.F.L. Beeston, T.M.Johnstone, R.B.Serjeant, G.R.Smith, Arabic literature to the end of the Umayyad period, Cambridge University press, 1983

təlif elmi tədqiqat işləri olduqca dəyərlidir.

Təbii ki, Türkiyədə də ərəblərdə natiqlik sənətinin inkişafı və bu sənətin ərəblərin ədəbi mühitində qazandığı dəyər haqqında bir sıra elmi-tədqiqat əsərləri yazılmış, xüsusən də ilkin islam dövründə bu sənətin püxtələşməsi və ən uca zirvədə yer alması barədə olduqca qiymətli fikirlər söylənmişdir. Bu sahədə Özbəlikçi Mehmet Reşit “Asr-ı Saadet ve Raşid Halifeler Döneminde Hitabet”,<sup>26</sup> Soysaldı Mehmet “Dini Hitabet”,<sup>27</sup> Ahmet Lütfi Kazancı “Peygamber Efendimizin Hitabeti”,<sup>28</sup> Ömer Ünal “Sadrul-İslamda edebi çevre”,<sup>29</sup> Ahmet Subhi Furat “Arap edebiyatı tarihi (başlangıçtan XVI. asra kadar)”,<sup>30</sup> Adem Özbay-Ömer Faruk Reca “Hz. Alinin liderlik sırları ve hitabet sanatı”<sup>31</sup> və bir sıra tədqiqatçıların elmi əsərlərinin adlarını çəkmək yerinə düşərdi.

Azərbaycanlı şərqşünas alimlərdən isə Prof. Aida Qasımovanın “Şərq filologiyası məsələləri” adlı məqalələr toplusunda dərc olunmuş “Cahiliyyə ərəblərinin şair və xətiblərə münasibəti”<sup>32</sup> məqaləsində cahiliyyə dövrü xitabət sənəti ilə bağlı məlumat verilmiş, habelə tədqiqatçılardan Seyran Kazımoğlu “Cahizin ədəbi görüşləri” adlı monoqrafiyasında Cahizin xitabət sənəti ilə bağlı ədəbi görüşlərini açıqlamışdır.<sup>33</sup> Bundan başqa, Azərbaycanlı tədqiqatçılardan Qafar Ramazan oğlu Ocaqlı da “Əbu Hamid əl-Ğəzalinin ərəb sufi ədəbiyyatının inkişafında rolu (“İhya Ulumiddin” əsəri əsasında)”<sup>34</sup> adlı elmi tədqiqat işinin üçüncü fəslinin dördüncü hissəsində Əbu Hamid əl-Ğəzalinin “İhya Ulumiddin” əsərində söz sənəti- xitabət ilə bağlı ədəbi görüşlərini işıqlandırmışdır.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi ilk növbədə Azərbaycan ərəbşünaslığında bu janrın-xütbə janrının ilk dəfə ayrıca bir tədqiqat obyektinə kimi seçilməsi ilə səciyyələnməkdədir və tədqiqatın konkret elmi yenilik məqamlarını aşağıdakı kimi sıralamaq mümkündür:

- İlk dəfə olaraq cahiliyyə dövründə rüşeym halında meydana çıxan, ilkin İslam dönəmində və Əməvilər dönəmində zirvəyə yüksələn və nəhayət Abbasi-lər dövründə tənəzzülə uğrayan xütbə janrı haqqında geniş məlumat verilmiş, ilk

<sup>26</sup> Özbəlikçi Mehmet Reşit, Asr-ı Saadet ve Raşid Halifeler Döneminde Hitabet, Yeni Akademi yayınları, İzmir, 2005

<sup>27</sup> Soysaldı M. Dini hitabet, Bizim büro basımevi, Ankara, 2005

<sup>28</sup> Kazancı. A. Lütfi, Peygamber Efendimizin Hitabeti, Marifet yayınları, İstanbul, 1980

<sup>29</sup> Ünal Ömer, Sadrul-İslamda edebi çevre, Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1995

<sup>30</sup> Furat Ahmet Subhi, Arap edebiyatı tarihi (başlangıçtan XVI. asra kadar), İstanbul Üniversitesi, Edebiyat fakültesi basımevi, İstanbul, 1996

<sup>31</sup> Adem Özbay, Ömer Faruk Reca, Hz. Alinin liderlik sırları ve hitabet sanatı, Armoni yayıncılık, İstanbul 2005

<sup>32</sup> Qasımova A. Cahiliyyə ərəblərinin şair və xətiblərə münasibəti, Şərq filologiyası məsələləri (məqalələr toplusu), Nurlan nəşriyyatı, Bakı, 2005

<sup>33</sup> Kazımoğlu S. Cahizin ədəbi görüşləri, Bakı, Elm, 2005

<sup>34</sup> Ocaqlı Q. Əbu Hamid əl-Ğəzalinin ərəb sufi ədəbiyyatının inkişafında rolu (“İhya ulumiddin” əsəri əsasında), Doktorluq dissertasiyası, Bakı, 2012

dəfə kompleks bir şəkildə təhlil olunmuşdur;

- İlk dəfə müqayisəli və geniş aspektdə araşdırılaraq xütbə janrının ərəblərin sosial-ictimai dəyərlərinin, habelə islam ideologiyasının formalaşmasındakı özünəməxsus rolunu tədqiq olunmuşdur;

- Bununla yanaşı, deyə bilərik ki, bu elmi araşdırma vasitəsi ilə ilk dəfə olaraq ərəblərdə xütbə janrının ideya, məzmun və bədii xüsusiyyətləri geniş bir surətdə ortaya qoyulmuş və üslubu, məqsədi, prinsipi, əhəmiyyəti, metodu göz önündə tutularaq bütöv bir janr kimi araşdırılmışdır;

- Habelə, bu tədqiqat işində cahiliyyə dövrü ərəb ədəbi həyatının təzahürlərinə, o cümlədən o dövrün ədəbi həyatında olduqca əhəmiyyət kəsb edən xütbə janrına qeyri-dəqiqlik prinsipi ilə yanaşmış bəzi şərqşünasların fikirlərinə qarşı çıxış etmiş görkəmli elm adamlarının, mütəfəkkirlərin tutarlı elmi dəlil və sübutlarına ilk dəfə geniş yer verilmişdir;

- Bundan başqa, bu tədqiqat işində ərəb ədəbi həyatında xətibin özünəməxsus bəzi xüsusiyyətləri də sadalanmışdır ki, məhz bu özəlliklər söz sənətkarının öz nitqində uğur qazanması üçün vacib olan ən əsas şərtlərdən biri sayılmaqdadır.

-Qeyd etmək lazımdır ki, bu tədqiqat işində ilk dəfə olaraq Məhəmməd peyğəmbərin (s) ədəbi həyatdakı mövqeyi dərinlən incələnmiş, onun xütbə janrındakı məharəti daha geniş tədqiq edilmiş, xütbə söylərkən nələrə diqqət etməsi, xütbə söyləmə tərz, ictimai toplumun məsələni, mövzunu daha yaxşı dərk etmələri və söylənən sözlərin onların yaddaşında dərin iz buraxması, onlara ciddi təsir göstərməsi baxımından günümüzdə “ bədən dili ” dediyimiz jest və hərəkətlərdən yerli-yerində çox mahir bir surətdə istifadə etməsi kimi mühim əhəmiyyət kəsb edən məsələlərə toxunulmuşdur.

- Eyni zamanda, ərəb ədəbiyyatında xütbə janrının ən bariz nümayəndələrindən sayılan rəşidi xəlifələrin mükəmməl nətiqlik bacarıqları, habelə Əməvilər dövrünün ən məşhur söz ustaları Ziyad ibn Əbihi, Həccac ibn Yusif əs-Səqafi, Ömər ibn Əbdüləziz və digər nətiqlərin üstün bəlağət və fəsaahəti, o dövrdə hərbi meydanlarında göstərdikləri şücaətləri və ədəbi arenada təsirli, bir o qədər də məntiqi xitabətləri ilə ad-san qazanmış xaricilər adlanan dini-siyasi firqənin əfsunlayıcı söz sənətkarlıqları, habelə ərəb dilinin zəngin söz xəzinəsindən bəhrələnərək Abbasilər dövründə parlayan ən məşhur nətiqlərin möhtəşəm, emosional xütbələri ilə məharətli ritorik maneələri və bu xütbələrin bəlağət elminin işığı altında geniş təhlili ilk dəfə olaraq daha parlaq şəkildə bu tədqiqat işində ələ alınmışdır.

- Bütün bu sadaladığımız elmi yeniliklərlə yanaşı ilk dəfə olaraq bu tədqiqat işində xütbə janrının getdikcə zəifləmə, tənəzzülə uğrama səbəbləri də geniş bir şəkildə tədqiq olunmuş, açıqlanmışdır.

**Tədqiqatın metodologiyası.** Tədqiqat prosesində təbii ki, ilkin qaynaqlar araşdırılmış, ərəb ədəbiyyatşünaslığı başda olmaqla, Avropa, rus, türk və Azərbaycan şərqşünaslığının üstün elmi təcrübəsindən faydalanaraq

elmi tədqiqat işində tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilmiş, sistemli təhlil və kompleks tədqiqat üsulu tətbiq edilmişdir.

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.** Tədqiqat işinin ən başlıca məqsədi ərəb ədəbiyyatında ayrıca bir janr kimi formalaşan xütbə janrının təşəkkülü, formalaşması, səhrada pərakəndə şəkildə, qəbilə halında yaşayan bədəvi ərəblərdən başlayaraq daha sonralar islam dövlətini qurub sisteməlik bir surətdə formalaşan ərəblərin ictimai-siyasi, mənəvi-əxlaqi həyat tərzində bu janrın inkişaf mərhələlərini izləmək, bu janrın ideya, məzmun və bədii xüsusiyyətlərini araşdırmaq, klassik dövr ərəb ədəbiyyatında natiqlik sənətində ad-san qazanmış xətiblərin xütbələrindən nümunələrlə fikirlərimizi əsaslandırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Xütbə janrının yaranma tarixini, növlərini və bu janrın nə kimi əhəmiyyət kəsb etməsini, sözün təsir qüvvəsini nəzərdən keçirmək.

- Cahiliyyət dövründə ictimai-siyasi, əqli-mənəvi həyatın ədəbi həyatla bağlılığı, ədəbi mühitə verilən dəyərin araşdırılması, bu dövrdə xətibətin inkişaf mərhələlərini, müxtəlif xüsusiyyətlərini (ideya, məzmun və bədii xüsusiyyətləri) müəyyən etmək və cahiliyyət dövrü ərəb ədəbiyyatında yer alan bu janrla bağlı müxtəlif ədəbiyyatşünaslar tərəfindən ortaya atılan fikirlərin analiz edilməsi.

- İlkin İslam dövründə xütbə janrının təkamül mərhələlərini, əsas prinsiplərini şərh etmək, habelə cahiliyyət dövrünün xətibətindən fərqli yönünün müqayisəli şəkildə təhlil olunması.

- İslam dininin formalaşmasında ilkin islam dövrü xətiblərinin natiqlik məharətlərini öyrənmək.

- Əməvilər dövrü dini-siyasi fikir ayrılığının tarixi səbəblərinə işıq salmaq və bu fikir ayrılığının xütbə sənətinə təsirini təsbit etmək, habelə o dövrün natiqlərinin ədəbi-bədii üstünlüklərini incələmək.

- Abbasilər dövründə xütbə janrının zəifləmə səbəblərini aşkara çıxarmaq.

**Tədqiqatın elmi-praktik əhəmiyyəti.** Təbii ki, bu elmi araşdırmanın elmi-praktik əhəmiyyəti birbaşa bu işin elmi yeniliyi ilə sıx bağlı olub, istər cahiliyyət dövrü və yaxud ilkin islam dövrü, istərsə də Əməvilər və Abbasilər dövründə ərəblərin ədəbi mövqelərinin, xüsusən də ədəbi janrlar içərisində xüsusi önəm daşıyan xütbə janrında hansı səviyyədə olması tədqiqat işinin ən mühim elmi-nəzəri əsasını təşkil etməkdədir. Habelə ərəb ədəbiyyatında bu janrın təşəkkül tapması, formalaşması, klassik dövrün ictimai-siyasi və mənəvi təsirləri altında ideya, məzmun və bədii xüsusiyyətləri baxımından rəngarəngliyini göstərmək elmi araşdırmanın ən başlıca əhəmiyyətlərindən sayılmaqdadır. Elmi-praktik əhəmiyyət baxımından bu tədqiqatdan əldə olunan nəticələrin və nəzəri müddəaların ərəb ədəbiyyatı sahəsində gələcək elmi araşdırmalar üçün müəyyən köməklik göstərəcəyini də xüsusi qeyd etmək mümkündür.

Bununla yanaşı, tədqiqat işi təcrübə əhəmiyyət baxımından ərəb ədəbiyyatı və tarixi sahəsində, ərəb ədəbi tənqidi istiqamətində mühazirə və seminarların hazırlanmasında elmi qaynaq kimi, həmçinin natiqlik sənətinin, nitq mədə-

niyyətinin öyrənilməsinə dair köməkçi dərs vəsaiti kimi də istifadə oluna bilər.

**Tədqiqatın aprobasiyası.** Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademik Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “Ərəb filologiyası” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin əsas müddəaları və tədqiqatdan çıxarılan nəzəri nəticələr dissertantın nəşr etdirdiyi müxtəlif məqalə və tezislərdə öz əksini tapmış, habelə dissertant bir sıra beynəlxalq konfranslarda mövzu ilə bağlı məruzələrlə çıxış etmişdir.

**Tədqiqatın quruluşu.** Qarşıya qoyulmuş məsələlərin təhlilinə uyğun olaraq tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqat zamanı əldə edilmiş başlıca elmi qənaət və mülahizələr dissertasiyanın “nəticə” hissəsində ümumiləşdirilmişdir.

## II. Dissertasiyanın əsas məzmunu

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığından, predmetin öyrənilməsinin əhəmiyyətindən, qarşıya qoyulan başlıca məqsəd və vəzifələrdən, mövzunun işlənmə dərəcəsi, elmi yeniliyindən, metodoloji əsasından, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən və s. bəhs edilir.

Dissertasiyanın “**Cəhiliyyət dövründə xütbə janrı**” adlanan birinci fəslə üç bölmədən ibarətdir.

“**Xitabətin tarixi, növləri və əhəmiyyəti**” adlanan birinci yarım fəsildə inandırıcı, təsirli və gözəl söz söyləmə sənəti olan xitabətin yaranma və inkişaf tarixi, ritorik müvəffəqiyyət əldə etmək üçün xətibin nə kimi xüsusiyyətlərə sahib olması, habelə xitabətin növləri və onun kəsb etdiyi əhəmiyyət və s. bu kimi məsələlər araşdırılmış və təhlil edilmişdir.

Xitabət lüğəti mənə etibarlı ərəb mənşəli bir sözdür, **خُطْبَة** - “xataba” fəlinə düzəlmiş və insanların hər hansı bir mövzuda qarşıdakı dinləyicilərə və ya topluma düşüncələrini və ya bildiklərini qısa, mənalı, təsirli və düzgün bir şəkildə ifadə edə bilmək mənasını verir.<sup>35</sup> Söylənən sözə “**الخطبة**” – “xütbə”, söz söyləyən, qarşı tərəfə xitab edən kimsəyə “**الخطيب**” - “əl-Xaatib” deyilir. “**الخطيب**” - “əl- Xatib” isə gözəl söz ustasına verilən bir ad olub, başqa sözlə xitabəti özünə sənət edən, xitabət sahəsində xüsusi şöhrət qazanan bir adama deyilir.<sup>36</sup>

Başqa sözlə, xitabət ictimai toplumun qarşısında və ya radio, televiziya kimi yayım vasitələrindən faydalanaraq kütlə, camaat qarşısında onlara hər hansı bir məqsədi anlatmaq, bir fikri aşılamaq, bir görüşü mənimsətmək, faydalı bir bilgi, öyüd vermək, kütləni müəyyən bir fikrə inandırmaq, lazım gəldikdə bəzi hallarda həyəcanlandırmaq, duyğulandırmaq və yaxud əyləndirmək üçün edilən inandırıcı, təsirli və gözəl söz söyləmə sənətinə verilən addır.

<sup>35</sup> Özbalıqçı Mehmet Reşit. Asr-ı Saadet ve Raşid Halifeler Döneminde Hitabet, Yeni Akademi yayınları, İzmir, 2005, s.15

<sup>36</sup> Acun Sabiha, Birinci Abbasi asrında hitabet, Yüksek lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Işparta, 1999, s.38

Xitabətdə xətib (natiq, söz söyləyən), xitab (mövzu) və müxatəb (dinləyici) olmaqla 3 əsas vardır ki, bunlardan xətib, mütləq danışdığı mövzu baxımından geniş bilgiyə sahib olmalı, dərin düşüncəyə malik olmalı, insan və cəmiyyət psixologiyasının əsaslarına dərinlən yiyələnməli, danışdığı mövzunu onu dinləyən kütlənin fikri, elmi səviyyəsinə, habelə kütlənin duyğu və həyəcanlarına görə uyğun olan çərçivəyə sığdırmalı, kütlənin diqqətini dağıtmamaq, duyğularını təzələmək, kütləni daim ayıq saxlamaq, kütlə qarşısında necə və hansı vəziyyətdə dayanacağını bilmək, hansı yerdə hansı jestlərdən istifadə etmək kimi bilgilərə sahib olmalıdır.<sup>37</sup> Mövzu baxımından isə cümlələr lakonik, təsirli, məntiqə uyğun, güclü və həyəcanverici bir şəkildə qurulmalıdır. Məqsəd dinləyicilərə müəyyən bir fikri aşılamaq, onlara bir şeyi izah etmək olduğuna görə, deyilən sözdə bunu təminədiyi bir “sehr”, bir güc olmalı, fikirlər mövzusunun məqsədinə görə bir nizamlanmalıdır. Söz söyləyən xətibin müvəffəqiyyətli çıxışı, onun çıxışındakı uğuru, birbaşa dinləyicilərlə də bağlıdır. Çünki dinləyicilərlə bağlı olan hər hansı bir problem varsa, xətib nə qədər mükəmməl olursa olsun, uğurlu bir çıxışdan söz gedə bilməz.<sup>38</sup>

Xitabətin yaranma tarixi haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, xitabətin yaranması çox qədimlərə dayanır və demək olar ki, insanın yaradılışı ilə üst-üstə düşür. Qurani Kərimin əl- Bəqərə surəsinin 31-33-cü ayələrinə diqqət etsək görürük ki, Allahu Təala Adəm əleyhissəlamı xəlq etdikdə ilk olaraq Adəm əleyhissəlama xitab edərək ona kainatda mövcud olan bütün şeylərin adlarını öyrədir və daha sonra Adəm əleyhissəlam da Allahın istəyi üzərinə mələklərə xitab edərək, mələklərin belə bilmədikləri bir çox mövcudatın adlarını onlara bildirir.<sup>39</sup> Buradan da aydın olur ki, xitabətin təməli məhz o vaxt qoyulmuşdur. Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərindəki sözün tərifli ilə bağlı buyurduğu gözəl kəlamlar da bunu təsdiq edir:

Dünya yaranan gündən qələmin ilkin sözü,  
Varlıq səhifəsində sözün özüdür, özü.  
Açılanda varlığın sirli pərdəsi əzəl,  
Söz oldu bu cahanda cəlvələnən ilk gözəl.

Xitabət elə bir sənət növü olmuşdur ki, insanlar hər zaman ona böyük ehtiyac duymuşlar. İstər qədim Yunan mədəniyyətində “Aqora” adlanan meydanlara toplanan yunan natiqləri tərəfindən edilən odlu-alovlu çıxışlar, Qədim Yunanistanın filosof və məntiq alimlərinin öz dəyərli, fəlsəfi fikirlərini xütbələr vasitəsilə ifadə etmələri, “İzokrat (Sokrat) məktəbi” adlanan natiqlik məktəbinin fəaliyyəti, istər qədim Roma mədəniyyətində İmperator Sezarın göstərişi ilə “Forum” adlanan meydana sırf natiqlərə aid olmaq şərti ilə xüsusi kürsülərin qoyul-

<sup>37</sup> Türk Ansiklopediyası, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1971, cilt XIX, s.302

<sup>38</sup> Özbəlikçi, eyni əsər, s.18

<sup>39</sup> Qurani-Kərim, əl- Bəqərə surəsi, ayə.31-33

ması, hökmdarların bəzən saatlarla sürən gözəl çıxışlarla qarşılanması, habelə xarici ölkələrə göndərilən xüsusi elçilərin məhz nətiqlər arasında seçilməsi, istərsə də XVIII əsrdən başlayaraq antik dövrün görkəmli nətiqlərinin məşhur nitqlərinin fransız dilinə tərcümə olunaraq əldən-ələ gəzməsi, əzbərlənməsi və Fransada ritorika elmini öyrənməyə və öyrətməyə səy göstərilməsi, habelə Mirabeau (1749-1791), Danton (1759-1794), Robespierre (1758-1794) kimi inqilab liderlərinin meydanlarda parlaq çıxışları bu fikirləri bir daha təsdiq edir.

Xitabətin növlərinə gəldikdə isə, xitabət icra edilməsi baxımından bir neçə növdən ibarətdir ki, heç bir yazılı mətnə baxılmadan icra edilən şifahi xitabət və daha öncədən yazılmış mətnə baxılaraq icra edilən yazılı xitabət növlərini buna misal göstərə bilərik və qeyd etmək lazımdır ki, həm şifahi, həm də yazılı xitabət növlərinin özlərinəməxsus üstün cəhətləri mövcuddur.

Digər tərəfdən xitabətin mövzu baxımından da bir neçə növü vardır. Bunlardan, əksər etibarı ilə milli məclislərdə, senatolarda, seçki meydanlarında, radio və televiziya vasitəsilə partiyaların təbliğatı üçün edilən toplantı və mitinqlərdə, diplomatların toplantılarında və s. rast gəldiyimiz siyasi xitabəti, insan haqları üzərinə hüquqşünaslar, hakimlər və vəkillər tərəfindən edilən çıxışlardan, habelə məhkəmələrdə irəli sürülən iddialara qarşı tərəflərin müdafiələrindən ibarət hüquqi xitabəti, ordu rəhbərlərinin öz əsgərlərini şövqə gətirmək və ruhlandırmaq üçün söylədikləri qısa, lakin yığcam və bəlağətli hərbi xitabəti misal göstərmək mümkündür.

Bundan başqa xitabət ifadə şəklinə görə həmçinin konfrans, müsahibə, monoloq, dialoq, mühazirə kimi adları da almışdır.

Birinci fəslin **“Cahiliyyət dövründə ədəbi həyat və xitabətin inkişaf mərhələləri”** adlı ikinci yarım fəslində İslam dininin təşəkkül tapmasından əvvəlki dövrdə-yəni cahiliyyət dövründə ərəblərin ədəbi həyatı və ədəbi həyatın inkişafına təsir göstərən müxtəlif faktorlar, Ukaz, Mirbəd və sairə bu kimi ticari bazarların ərəblərin ədəbi bacarıqlarını nümayiş etdirmək üçün oynadıqları rol, o dövrü əks etdirən ədəbi abidələrin az bir hissəsinin bizim dövrə gəlib çatmasının səbəbləri, cahiliyyət dövrünün ədəbi-bədii əsərləri ilə bağlı, eyni zamanda xitabətin cahiliyyət dövrü inkişaf prosesi ilə bağlı qeyri-dəqiqlik iddiası ilə irəli sürülən fikirlər və qarşı tərəfin o fikirlərə əks olan müxtəlif dəlilləri, xətibin o dövrdə tutduğu əhəmiyyətli mövqe, ümumiyyətlə, o dövrün insanların xütbə sənətinə verdikləri dəyər, haqqında bəhs edilmişdir.

Ərəb ədəbiyyatında İslam dininin təşəkkül tapmasından əvvəlki dönəmə Cahiliyyət dövrü deyilir. Cahiliyyət kəlməsi lüğətlərdə hər hansı bir şeydən cahil olmaq, bir şeyi bilməmək, düşüncəsiz və axmaq kimi davranmaq, idrak əskikliyi kimi mənalara gəlir.<sup>40</sup>

Bu kəlmədən, eyni zamanda, ərəblərin islamdan əvvəlki hal və vəziyyətlərini bəyan etmək üçün istifadə olunur. Davranışlarda düşüncəsizlik, bütvlərə si-

<sup>40</sup> Mevlut Sarı. Arapça-Türkçe lügət, İstanbul, 1982, s.252

tayıb etmək, zina, içki, qəbilələr arasındakı davamlı olaraq sürən çəkişmələr, müharibələr, ixtilaflar bu dövrün başlıca xüsusiyyətləri olmuşdur.<sup>41</sup>

Cahiliyyət dövründə siyasi çəkişmələr həddindən ziyadə çox idi ki, bu da iqtisadi səbəblərlə əlaqəli idi. Başqa sözlə, ticari karvanların keçdiyi yola nəzarət etmək bu siyasi problemlərin başında gəlirdi. O dövrün iki əsas hakim gücü sayılan rumlar (Bizans) və farslar da bu məsələdə maraqlı idilər və hər iki imperatorluq daha çox ərəb qəbilələrini özlərinə tərəf çəkməyə çalışır, həmin qəbilələrin hərbi gücündən qarşı tərəflə müharibələrdə istifadə edirdilər. Hərbi güclə yanaşı, onlar ədəbi gücü –şair və xətibləri də öz əllərində toplamağa səy göstərirdilər. Çünki şair və natiqlərin ərəblərin siyasi həyatlarında özünəməxsus rolu və ciddi təsir dairəsi vardı.<sup>42</sup>

Cahiliyyət dövrünün ədəbi həyatı və o dövrdə xütbə janrının inkişafı haqqında danışarkən, ticari məqsədlə qurulan və daha sonra ədəbi yaradıcılığa da geniş yer verilən bazarları unutmamaq olmaz. Bu bazarlarda ticari alış-verişlə yanaşı ədəbi meydanlar da qurulur və ərəblər öz ədəbi yaradıcılıqlarını məhz bu bazar vasitəsiylə xalqa bildirir, bəyan edirdilər. Ədəbi cəhətdən çox böyük təsir qüvvəsinə malik olan, ərəblərin ədəbi həyatlarında təkan rolunu oynayan bu bazarları bəzi filoloqlar “Fransa akademiyalarına” bənzətmiş, qədim Yunanıstanda keçirilən olimpiya yarışları ilə müqayisə etmişlər.<sup>43</sup>

Bu bazarlara ərəb dünyasının hər tərəfindən axışır, müxtəlif qəbilələrdən buraya təşrif buyururdular.<sup>44</sup> O dövrdə hər bir qəbilənin özünəməxsus adət-ənənəsi olduğu kimi, müxtəlif ləhcələri də vardı. Məhz bu bazarlar vasitəsiylə ərəblər öz ədəbi yaradıcılıqlarını özlərinə xas ləhcələrində ifa edər, hansı qəbilə ləhcəsinin daha çox bəlağətə, fəşahətə yaxın olduğu ətrafında qızgın müzakirələr aparırdı. Bütün bu müzakirələr ərəb dilinin daha da möhkəmlənməsinə təkan verir, ərəb dilinin üstünlük dərəcəsini daha da artırır, ərəblərin sözə və söz sənətinə olan ehtiramını günü-gündən daha da gücləndirirdi.<sup>45</sup> Camaatın çox sıx olduğu bu bazarlarda iştirak edən söz üstadları o dövrdə bütün Ərəbistan yarımadasında, müasir günümüzdə kütləvi informasiya vasitələrinin oynadığı rolu oynayırdı və sanki onlar o dövrün bir növ radiosu, televiziyası idilər.<sup>46</sup>

Söz sənəti, şeir və xitabət haqqında yazılmış ən dəyərli kitablardan sayılan “əl-Bəyan vət-Təbyin” kitabında Cahiz bildirir ki, cahiliyyət dövründə ərəblər şairi xətibdən üstün tutardılar. Bunun da səbəbi, düşmənləri qorxutmaq, düşməni

<sup>41</sup> Furat Ahmet Subhi. Arap edebiyatı tarihi (başlangıçtan XVI. asra kadar), İstanbul Üniversitesi, Edebiyat fakültesi basımevi, İstanbul, 1996, s.57

<sup>42</sup> حنا الفخوري. الموجز في الادب العربي و تاريخه دار الجليل بيروت, 1991, ج1, ص60 \ Шидфар Б.Я. Аравийская старина, (из древней арабской поэзии и прозы, перевод с арабского), Наука, Москва, 1983. с 3-8

<sup>43</sup> حنا الفخوري. الموجز في الادب العربي و تاريخه دار الجليل بيروت, 1991, ج1, ص60

<sup>44</sup> Samuel M.Zwemer, F.R.G.S. Islam a challenge to faith, New York, 1909, p. 8-9

<sup>45</sup> Qasımova A. Cahiliyyət ərəblərinin şair və xətiblərə münasibəti, Şərq filologiyası məsələləri (məqalələr toplusu), Nurlan nəşriyyatı, Bakı, 2005, s. 12

<sup>46</sup> Cəfər V. “ Əş-Şüəra ” surəsinin nazil olduğu ərəfadə Ərəbistanda poetik durum, Hikmət jurnalı (elmi araşdırmalar toplusu), İİR-nın “Əlhuda” nəşriyyatı, Bakı, sayı 5-6, 2005, s.6

cəngavərlərinin ürəyinə xof salmaq, habelə qəbilənin şan-şöhrətini ucaltmaq və onların şanlı keçmişini qeydə almaq baxımından şeirə və şairə olan ehtiyaclarından irəli gəlirdi. Lakin müəyyən vaxtdan sonra şeir və şairlərin sayı çoxaldı və cahiliyyət şairləri şeirlərdən qazanc məqsədi kimi istifadə etməyə başladılar. Belə olan təqdirdə xətibin mövqeyi, şairin mövqeyini üstələdi.<sup>47</sup>

Cahiliyyət dövrü şerinin və xütbələrin tarixi çox qədimlərə dayanır, lakin bu şeirlərin və xütbələrin böyük bir qismi dövrümüzə qədər gəlib çatmamış, bir çox səbəblərdən itib-batmışdır. Bu səbəblərdən biri həmin şeirlərin və xütbələrin yazılmaması idi. Çünki cahiliyyət dövrünü fəqirlik və yoxsulluqla yanaşı eyni zamanda savadsızlıq, yazıb-oxumaq cəhəli də bürümüşdü. Ona görə də bir çox qədim ərəb şeirləri və xütbələri bu cəhəlin qurbanı olmuşdur. Habelə İslam dininin yayılması zamanı bir çox ravilərin (şeiri, xütbəni əzbər bilən və rəvayət edənlərin) döyüşlərdə həlak olmaları da bu səbəblərdən biri idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəblərin cahiliyyət dönməndə ədəbi fəaliyyətlərinin inkişafı məsələsinə David Samuel Margoliouth (1858-1940) kimi qərb şərqşünasları ilə yanaşı, Taha Hüseyn (1889-1973) kimi bəzi müsəlman-ərəb müasir dövr ədibləri də şübhəylə yanaşmışlar. Onlar bu günümüzədək gəlib çıxan cahiliyyət dövrü ərəb ədəbi əsərlərinin o dövrə aid olmadığını bildirmiş, cahiliyyət dövrü söz sənətkarlığının doğru və aydın dəlillərə söykənmədiyini bəyan etmişlər.<sup>48</sup>

Lakin cahiliyyət dönməndə ədəbi həyatın, o cümlədən xitabətin “yox” deyəcək qədər az olması iddiasını irəli sürənlərin fikirləri ilə razılaşmaq mümkün deyil və bunun səbəbləri aşağıdakı kimidir:

1. Ən böyük sərvəti kəlmə-kəlam olan bir cəmiyyətin, fitri şairlik istedadı olan bir ümmətin ədəbi həyatının, şeir və xitabətinin zəif olması qeyri-mümkündür. 2. Cahiliyyət dönmə ədəbi-bədii yaradıcılığına şübhə ilə yanaşan ədiblərin fikirləri ilə müqəddəs Qurani-Kərimin o dövrün ədəbi həyatını özündə əks etdirən ayələri uzlaşmır. Belə ki, Allahu Təala ərəblərin ədəbi yöndən yüksək dəyərlərə sahib olmalarını bir neçə ayədə açıq bəyan etmişdir. Belə ayələrin birində buyrulur:

بَلْ قَالُوا أَضْغَاثُ أَحْلَامٍ بَلْ افْتَرَاهُ بَلْ هُوَ شَاعِرٌ فَلْيَأْتِنَا بِآيَةٍ كَمَا أُرْسِلَ الْأَوَّلُونَ

-“ Onlar (müxtəlif fikirlərə düşərək) belə dedilər: “Xeyr, (bu Quran) qarmaqarışq yuxulardır; xeyr, onu özü uydurmuşdur; xeyr, o, bir şairdir. (Əgər o, həqiqi peyğəmbədirsə, bunu sübut etmək üçün) qoy əvvəlki peyğəmbərlərə göndərilən möcüzələr kimi bizə bir möcüzə gətirsin!”<sup>49</sup>

3. Ərəblər ucu-bucağı görünməyən Ərəbistan səhraları içində fitri zəkaları ilə öz dillərini genişlətmə təmayülündə idilər. Məhz bu baxımdan dəvə, ilan,

<sup>47</sup> عمرو بن بحر بن محبوب الكناني بالولاء، الليثي، أبو عثمان، الشهير بالجاحظ، البيان والتبيين، دار ومكتبة الهلال، بيروت، 1423 هـ، ج1، ص 10

<sup>48</sup> Divlekci Celalettin. Cahiliye dönemi nesri, (çeviri) Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi dergisi XLVIII (2007), sayı 1, 2007, s.177-183

<sup>49</sup> Qurani-Kərim, əl-Ənbiya surəsi, ayə 5

qartal, at, şir, qılınç, balta, xurma və sairə varlıq və əşyaların hər birinin yüz və ya daha artıq adı olmuşdur ki, bu da ərəb dilinin nə qədər zəngin, nə qədər bəlağətli bir dil olduğundan xəbər verir. Elə isə kəlmə zənginliyi ilə bir çox başqa dilləri geridə qoyan bu dildə ədəbi sənət incilərinin olmaması mümkündürmü?! 4. İbn Abbasın bu məşhur kəlamı da ərəblərdə söz sənətinin yüksək olduğunu dəqiq isbatlayır:

إذا قرأتم شيئاً من كتاب الله فلم تعرفوه فاطلبوه في أشعار العرب، فإن الشعر ديوان العرب...

– “Allahın kitabından bir şeylər oxuyub başa düşmədiyinizdə, onu ərəblərin şeirlərində axtarın (ərəblərin şeirlərinə baxaraq kəlmənin hansı mənada işləndiyini, hansı mənə verdiyini öyrənin). Çünki şeir ərəblərin divanıdır (onların mədəniyyət xəzinəsidir)”<sup>50</sup>

Ərəb ədəbiyyatı üzrə məşhur alimlərdən və tədqiqatçılardan sayılan Məhəmməd Tahir Dərviş də eynilə bu fikirdədir ki, cahiliyyət dövrü ədəbi-bədii sənət nümunələri ilə zəngin olmuşdur. Dərviş bu məsələdə bir neçə cahiliyyət şairinin şeirlərinə istinad edərək, bu dövrdə xitabətin üstün mövqeyini bəyan etmiş və onun əhəmiyyətini vurğulamışdır. Eyni zamanda Dərviş bildirir ki, xitabət uzun bir təcrübəyə dayanan istedadıdır. Elə isə necə ola bilər ki, cahiliyyət dövrünün ədəbi zənginliklərini rədd edən elm adamlarına görə xitabətdə zəif olan bir toplum, qısa bir zamanda xitabətdə çox yüksək bir səviyyəyə yüksəldi, xitabət dünyasında səs saldı. Heç yüksəlişi olmayan bir sənət bir gecədə yüksələ, inkişaf edə bilərmə? Necə ola bilər ki, cahiliyyət dönəmində xütbə, söz, söz sənəti haqqında o dövrün ərəblərinin heç bir bilgisi olmasın, amma bir neçə il sonra bütün Ərəbistan torpaqlarına hakim olan islam dinini yaymaqda xütbə ən güclü “silah” rolunu oynasın və ərəblər xitabətdə ən yüksək mərtəbəni fəth etsinlər ?!

Bununla yanaşı cahiliyyət dövrü ərəblərini sadəcə Ərəbistan səhralarına bağlamaq və sanki mədəniyyətdən uzaq kimi təqdim etmək heç də doğru deyil. Doğrudur, onların həyatı bədəvi həyatı, çöl həyatı idi. Lakin bu heç də o demək deyil ki, onlar digər xalqlarla ünsiyyət qurmur, başqa toplumlarla əlaqə yaratmırdılar. Bir çox tarix kitablarında qeyd olunduğu kimi ərəblər fars, roma kimi imperatorluqlarla əlaqə saxlayır, onlardan yardım istəyirdilər. Təbii ki, bu əlaqələrin yaranması və inkişaf etməsi səlis və bəlağətli danışq qabiliyyəti olan elçilərin, başqa sözlə, o dövrün xətiblərinin üzərinə düşürdü. Elə isə bu kimi imperatorluqlarla əlaqə yaradan bir toplumun xitabət gücü də yetərincə olmalı idi.

Birinci fəslin “**Cahiliyyət dövrü xütbələrinin ideya, məzmun və bədii xüsusiyyətləri**” adlı üçüncü yarımfəslində isə cahiliyyət dövrü xitabətinin bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri, o dövrün bəzi məşhur söz ustalarının bəlağət və fəsaahət dolu xütbələri tədqiq olunmuşdur.

Cahiliyyət dönəmi xitabətinə baxdıqda görürük ki, o dövrün xitabəti ümumiyyətlə xitabət janrının, xitabət sənətinin tələblərinə cavab verir. O dövrün xütbələri sağlam dəlillərlə, vicdanlara müraciət edən tutarlı, təsirli sübutlarla zəngin

ابو علي الحسن بن رشيق القيرواني الازدی. العمدۃ فی محاسن الشعر وآدابه. دار الجیل. بیروت، ج 1، ص 30<sup>50</sup>

olmuş, sözün hər şeyin fəvqündə olduğu bir zamanda cahiliyyət dövrü xətibləri bürhanların güc və qüvvətinə, məntiqi qiyasa dayanaraq hikmətli sözlərlə, ibrətamiz misallarla, dəyərli məsəllərlə öz xütbələrini gücləndirmişdilər. Təşbeh, məcaz, kinayə və sairə bu kimi bəlağə üslubları geniş yer verən bu söz sultanlarının xütbələri, tam bir vəhdət təşkil edirdi. Mövzunun əhəmiyyətini ilk əvvəl öz vicdanlarında hiss edib, daha sonra bunu ecaz dolu kəlamları ilə dinləyiciyə-müxətaba çatdırmağa çalışan cahiliyyət xətibləri təbii ki, dinləyicilərin mənəvi atmosferini, abi-havasını göz önündə tutmağa diqqət edər, dinləyicilərə təsir keyfiyyətinə xüsusi diqqət göstərirdilər. Xitabətin özünəməxsus qayda və qanunlarını tətbiq edən qədim yunan və roma nətiqlərinə rəğmən (yunan və romalılarda xüsusi nətiqlik məktəblərinin fəaliyyətinə rəğmən) cahiliyyət dövrü ərəb xətibləri bu qayda-qanunlardan xəbərdar olmasalar belə, xitabət sənətinin tələb etdiyi qaydalar nisbətində ələ alındığı zaman, onların xütbələrinin bu qaydalara tam riayət etdiyinə şahidi oluruq ki, bu da məhz cahiliyyət dövrü xətiblərinin ədəbi hiss və həyəcanlarına, bədii zövqlərinə, saf məntiqlərinə, başqa sözlə qayda-qanun tətbiq edən digər toplumlardan fərqli olaraq fitri istedadlarından qaynaqlanan fəsaḥət və bəlağətlərinə əsaslanırdı. Necə deyirlər səhra iqlimi, saf təbiət, açıq səma öz övladlarına-ərəblərə sanki bunu doğuşdan təlqin etmiş, öyrətmişdi. Məşhur ədiblərdən sayılan ibn əl-Əsir bütün bu qeyd etdiklərimizi bir cümlə ilə tam ifadə etmişdir: “Səhra qanunlarına tabe olan, dəvə otaran bədəvi ərəbin dəvədən başqa zəhnini heç bir şey məşğul etməz, dəvədən başqa onu heç nə düşündürməzdi. Lakin gəl gör ki, bu bədəvi ərəblər bəzən şəri ilə, bəzən də nəsi ilə “ halal seḥri ” ortaya qoyar, “ halal seḥr ”dən məharətlə istifadə edərildilər.”<sup>51</sup>

Cahiliyyət dövrü söz meydanı xətibin gür səslə, həzircavab olmasını tələb edir, dəlillərlə və ibrətamiz misallarla zəngin olmasını, doğru məntiqə sahib olmasını, daxili və xarici üstün əxlaqi keyfiyyətlərin hamısının xitabədə olmasını vacib sayırdı. Xətib söylədiyi kəlmələri sidqi-ürəkdən deməli, hər kəsdən əvvəl söylədiyi o kəlmənin, kəlamın səmimiyyətinə özü inanmalıdır. Ərəblərin dili ilə desək, söz ancaq qəlbədən çıxınca qəlbə varar, amma dildən çıxan söz nəinki qəlbə, heç qulağa da gedib çatmaz.<sup>52</sup>

Cahiliyyət dövrü xitabətində xətibin ağzının böyük olması, ovurdlarının geniş olması mədh olunur, kiçik ağz məzəmmət olunurdu. Xətib xütbə əsnasında sözlərinə ara verməməli idi. Xətibin kəlamı tam və dolğun ifadə edə bilməməsi, habelə, xütbə söyləyərkən həyəcana qapılması və bunun da nəticəsində baş verən nəfəs darlığı, həmçinin xütbə söyləyərkən titrəmək və yaxud xütbədəki sözləri tam olaraq məxrəcindən çıxara bilməmək onun xitabətdə naqisliyindən xəbər verirdi. Xətibin xütbə söylədiyi zaman bığ və saqqalı ilə oynaması, sıgallaması, bundan başqa, xütbə söyləyərkən başa düşülməyəcək qədər tez-tez danışmaq, sözləri qarışdırmaq, öskürək boğazını arıtlamaq xətib üçün ən böyük qüsurlar.

<sup>51</sup> ضياء الدين بن الأثير، نصر الله بن محمد، المثل السائر في أدب الكاتب والشاعر، دار نهضة مصر للطباعة والنشر والتوزيع، القاهرة، ج2، ص3

<sup>52</sup> أبو محمد عبد الله بن مسلم بن قتيبة الدينوري، عيون الأخبار، دار الكتب العلمية - بيروت، 1418 هـ، ج2، ص141

sayılırdı.<sup>53</sup> Pəltəklik xitabət aləmində xoş görülməyən bir nöqsan olub, fəsahtlı bir xətib təriflənərkən, boş və mənasız danışan xətiblər də tənqid atəsinə tutulurdu. Habelə kəlmə və mənə təkrarları da cahiliyyət xətbələrində arzu edilməz bir nüans idi. Məhz Gətafan qəbiləsinin xətib Qeys ibn Xaricə cahiliyyət dövrünün ən məşhur müharibələrindən sayılan Dəhis və Gəbra məsələsi ilə bağlı kəlmə və mənə təkrarına baş vurmada, səhərdən axşamadək sürən bir xətbə ilə çıxış etmişdi və təsirli nitqi ilə hədəfinə varan bu məşhur xətibin xətbəsi cahiliyyət dövrünün ən uzun xətbəsi kimi yadda qalmışdı.<sup>54</sup> Söylədiyi kəlamların dinləyici tərəfindən rahat anlaşılması üçün əksər hallarda xətiblər ayaqda duraraq xitab etmiş, bəzən dəvə və atın belindən öz sözlərini demişlər. Bəlağətin bütün incəliklərinə sahib olan cahiliyyət dövrü xətibləri xitabətə o qədər əhəmiyyət verirdilər ki, öz xətbələrini bəzən bahalı və üzəri naxışlarla bəzədilmiş Yəmən parçasına bənzədirdilər.<sup>55</sup>

Cahiliyyət dövrü xitabətinin səciyyəvi digər bir xüsusiyyəti də o idi ki, digər insanlardan seçilmək üçün xətbə zamanı cahiliyyət xətibləri əmmamə və əba geyinər, mütləq əllərində əsa tutar və yaxud əllərindəki mizraqı, yayı, oxu, qılıncı yerə dayayaraq xətbə söyləyərkdilər.<sup>56</sup> Bəzi rəvayətlərdə sülh, əmin-amanlıqla bağlı xətbələrində xətiblər məhz əsaya, müharibəyə təşviq və ya müharibənin başlanması ilə bağlı xətbələrində isə mizraq və ya digər iti silahlara söykənərək xətbə verdikləri deyilir. Əsa ümumiyyətlə ta o dövəmdə belə qəbilə başçıların, ağsaqqalların əllərindən düşməyən bir alət olmuşdur. Hətta cahiliyyət dövründə “əsanı əlinə götürdü” dedikdə, bir kimsənin xətbəyə başlamasına işarə edirdilər.<sup>57</sup>

Cahiliyyət xitabətində səc üslubu çox geniş yayılmış, böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir və tədqiqatlar səc üslubunda olan cahiliyyət dövrü xitabət nümunələrinin daha az itkiyə məruz qaldığını da söyləyirlər ki, bu da ola bilsin səc üslubunun özünəməxsus ritmik ahəngi, daha rahat əzbərlənməsi, qulağa xoş gəlməsi və sairə bu kimi spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.<sup>58</sup> Qeyd etmək lazımdır ki, kahinlər də cahiliyyət dövrü xitabətində öz səcli nitqləri ilə xüsusi şöhrət qazanmışdılar. İslamaqədərki ərəb cəmiyyətində şairliyə və söz sənətinə yönəlmiş metafizik baxışlar o dövrün söz sənətkarları olan şair və xətibləri kahinlərə bənzər bir təbəqə kimi formalaşdırmışdı. Lakin Kudelinin söylədiyinə əsasən kahinlər öz missiyalarını səcli ifadələrlə daha ecazkar halda söyləsələr də, şairlə və ya xətiblə kahinə nəticə etibarını eyni gözlə baxmaq doğru deyildir. Çünki

<sup>53</sup> عمرو بن بحر بن محبوب الكندي بالولاء، الليثي، أبو عثمان، الشهير بالجاحظ، البيان والتبيين، دار ومكتبة الهلال، بيروت، 1423 هـ، ج1، ص 56

<sup>54</sup> عمرو بن بحر بن محبوب الكندي بالولاء، الليثي، أبو عثمان، الشهير بالجاحظ، البرصان والعرجان والعميان والحوالان، دار الجبل، بيروت، 1410 هـ، ج1، ص 101

<sup>55</sup> أحمد شوقي عبد السلام، ضيف الشهير بشوقي، ضيف الفن ومذاهبه في النثر العربي، دار المعارف، ص 37

<sup>56</sup> علي الجندى، في تاريخ الأدب الجاهلي، مكتبة دار التراث، 1991 م، ص 265

<sup>57</sup> عمرو بن بحر بن محبوب الكندي بالولاء، الليثي، أبو عثمان، الشهير بالجاحظ، البيان والتبيين، دار ومكتبة الهلال، بيروت، 1423 هـ، ج1، ص 23

<sup>58</sup> محمد طاهر درويش، الخطابة في صدر الإسلام، الجزء الأول، دار المعارف، القاهرة، 1965، ص 77

söz sənətinin zümrələrindən fərqli olaraq kahinlər dini-mistik bir toplum olmuşlar. Kahinlə şairin ümumi cəhəti isə, onların hər ikisinin qeyb aləmindən ilham almasıdır.<sup>59</sup>

**İkinci fəsil - “İlkin islam dövründə xitabət”** adlanır və iki yarımfəsildən ibarətdir. **“İlkin islam dövrünün görkəmli xətibləri”** adlanan birinci yarımfəsildə cahiliyyət dönməsinə nisbətə ilkin İslam dövründə daha sürətlə inkişaf edən, dini-ictimai və sosial həyatın bir parçası sayılan xütbə janrının islam dininin əsas dirəyi və qaynağı olan Qurani-Kərimin nəzərində yeri və əhəmiyyəti araşdırılmış, habelə Quranın xütbə sənətinin inkişafına dəstəyi, bəlağətli sözün, gözəl kəlamın, üstün xitabətin rəğbət gördüyü bir toplumda mükəmməl bir xətib olaraq Məhəmməd Peyğəmbərin dilin səlisliyi və onun ifadə imkanlarından düzgün faydalanması, habelə bədiiliyi, ahəngdarlığı, ifadəliliyi, emosionallığı ilə zəngin xitabət tərzini təhlil olunmuş, Məhəmməd Peyğəmbərin çox məharətlə istifadə etdiyi xütbə sənətini, onun ədəbi-mədəni irsini ondan sonra gələn, onun əzəmətli və parlaq yolunu böyük məsuliyyət və şərəflə davam etdirən rəşidi xəlifələr və habelə onun sədaqət dostları- səhabələrin poetik fiqur baxımından xütbə sənətində tutduqları mövqelərinə nəzər yetirilmiş, nətiqlik sahəsində parlaq bir çıxış açmış, “Nəhcül-Bəlağə” adlı zəngin söz ehtiyatı, dilin daxili qrammatik quruluşunun bütün incəliklərinin əks olunması, fikrin dəqiq və aydın, məntiqi ardıcılıqla ifadə olunması baxımından xitabət sahəsində xüsusi dəyərə malik əsərin müəllifi Əli ibn Əbu Talibin nətiqlik məharəti canlandırılmışdır.

Xütbə janrı islam dönməsində cahiliyyət dönməsinə nisbətə daha çox inkişaf etdi və demək olar ki, xütbə ilkin islam dövründə dini-ictimai və sosial həyatın bir parçası oldu və İslam dininin əhəmiyyətli hissələrini özündə birləşdirən Qurani-Kərimin başdan axıradək bir xitabət olduğunu, hər bir ayədə insanlara xitab etməsini nəzərə alsaq, xitabətin nə üçün islam dönməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi sualına cavab tapmış olarıq.

Sözün qiymətini Allahu Təala müqəddəs Qurani Kərimdə çox gözəl vəsf etmişdir. O, gözəl sözü kökü yerin dərinliklərində, budaqları isə göyə doğru yüksəlmiş bir ağaca bənzətmişdir<sup>60</sup> və sözlərdən ən gözəl şəkildə, yerində istifadə edən Məhəmməd Peyğəmbər, Qurani Kərimin ər-Rəhman surəsində Allahın buyurduğu kimi “عَلَّمَ الْبَيَانَ” Ona danışmağı (fikrini və duyğularını bəyan etməyi) öyrətdi.” sirri ilə hər zaman ictimai topluma, mənəviyyata susamış camaata rəhmətlə səslənmiş, istifadə etdiyi kəlamları tam bir bəyan içərisində, ən gözəl bir tərzdə söyləmiş, ən gözəl bir şəkildə açıqlamışdır.<sup>61</sup>

“Mən ərəblərin ən fəsihiyəm (ən səlist, gözəl danışanı), ona görə ki, mən Qureyşdənəm və Bəni Sad bin Bəkr oğulları içində böyümüşəm”<sup>62</sup> hədisi-şərif

<sup>59</sup> Qasimova A. eyni əsər, s.13

<sup>60</sup> Quran-Kərim, İbrahim surəsi, ayə 24

<sup>61</sup> Tekinş Ayhan, Rahmet Peyğəmbərində Beyan, Yeni Ümit -dini ilmlər və kultür dergisi, sayı 92, Nisan-Mayıs-Haziran 2011, İstanbul, s.40-41

<sup>62</sup> محمد بن سويلم أبو شهبه، السيرة النبوية على ضوء القرآن والسنة، دار الفلم - دمشق، 1427 هـ، ج2، ص613

ilə üstün natiqlik məharətini açıqlayan Məhəmməd Peyğəmbər (s) bəlağətli sözün, gözəl kəlamın, üstün xitabətin rəğbət gördüyü bir toplumda ən mükəmməl bir xətib olaraq görülmüşdür. Nəinki öz ləhcəsində, hətta digər yaxın və uzaq qəbilələrin də ləhcəsində fikrini asan və səlis şəkildə çatdıran Peyğəmbər öz xütbələrini demək olar ki, hər zaman Quran ayələri ilə daha da təsirli bir hala gətirmiş, mütləq xütbələrində Quran ayələrindən misallar və dəlillər gətirmişdir ki, bu da dinləyicinin üzərində ciddi psixoloji rol oynamış və Peyğəmbərin xütbələri onların qəlblərində silinməz iz qoymuşdur.<sup>63</sup>

Qarşı tərəfin onun fikrini tam başa düşməsi və söylənən sözləri ətraflı mənimsəməsi və qavraması üçün Məhəmməd Peyğəmbər söylədiyi sözləri yavaş-yavaş deyər, xitab etdiyi hər kimsə onun nə dediyini anlar və çox rahat başa düşərdi. Habelə elə kəlmələrdən istifadə edərdi ki, bu kəlmələr mənani daha da gücləndirərdi.<sup>64</sup>

“Əxlaqı Quran” olan Allah Rəsulunun xitabətində söz israfına əsla rast gəlmək mümkün deyil. Sözü dolandırmaq, mənə baxımından çətin kəlmələrdən istifadə etmək onun xitabətinə tamamilə yad olan bir xüsusiyyət idi. “أَبْعُكُم مِّنِي حَاجِلِسَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ التَّرْتَرُونَ وَ الْمُتَشَقِّقُونَ وَ الْمُتَقَبِّهُونَ” Qiyamət günü mənə ən uzaq olanlar, sözü qarmaqarışıq söyləyənlər, boş yerə uzadanlar və aşırı mübaligə edənlərdir” kəlamı ilə Allah Rəsulu, sözün nə qədər böyük dəyəri olduğunu vurğulayır və bir başqa yerdə, insanın öz dili altında gizli olduğunu söyləyərək, hər insanın qiymət və dəyərinin onun danışdığı ilə həmahəng olduğunu bəyan edir.<sup>65</sup>

Peyğəmbər xitabətinə “bədən dilinə” aid jestlərdən istifadə edərək bir az daha güc qatmış və lazım olduğu zaman ondan ictimai toplumun məsələni və ya mövzunu daha yaxşı dərk etməsi üçün istifadə etmişdir. Məsələn, bir çox mötəbər hədis kitablarını incələdiyimiz zaman, bir müsəlmanın digər müsəlmanla vəhdət, birlik halında olması məsələsini izah edərkən barmaqlarını bir-birinə keçirib və bununla da o, müsəlmanların bir olmasının əhəmiyyətinə işarə etmişdir.<sup>66</sup> Bundan başqa, günahlardan qorunmaq üçün Muaz ibn Cəbələ məsləhət verərkən öz dilini əli ilə tutaraq “Bunu qoru” deyər almışdır. Başqa bir hədisdə günahların tökülməsini, əlindəki əsanı ağacın qurumuş yarpaqlarına vurub yerə tökməklə izah etmişdir.<sup>67</sup>

Həzrəti Məhəmmədin ən uzun xütbələrindən və ən məşhuru, onun son xütbələrindən biri olaraq bilinən “Vida xütbəsi”dir. Peyğəmbərimiz bu xütbəsini çox böyük bir kütlə qarşısında Həcc zamanı söyləmişdir və bu xütbə insan haqları baxımından islam hüququnun ən əhəmiyyətli qaynaqlarından biri sa-

<sup>63</sup> صفی الرحمن المبارکفوری، الریحق المختوم، دار الھلال – بیروت، ص 372

<sup>64</sup> Kazancı Ahmet Lütfi. Peygamber Efendimizin Hitabeti, Marifet yayınları, İstanbul, 1980, s.114

<sup>65</sup> Özdoğan.M.A, Arap dili və edebiyatı kaynaklarında Hz.Peygamberin dil ve edebiyatdakı yerine bir bakış, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat fakültesi, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, cild 5, sayı 4, 2005, s. 226

<sup>66</sup> [www.usveihasene.com/ic\\_konusurken\\_jest\\_mimik.htm](http://www.usveihasene.com/ic_konusurken_jest_mimik.htm)

<sup>67</sup> Kazancı Ahmet Lütfi. eyni əsər, s.51-52

yılır. “İnsan Hüquqları Bəyannaməsi” kimi dəyərləndirilən bu xütbə eyni zamanda dini, siyasi, ictimai, elmi və həyatın bir çox başqa sahələrini əhatə etmiş və ədəbi üslub baxımından da xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Raşidi xəlifələr dönəmindəki xitabət də ideya və məzmun baxımından Həzrəti Məhəmmədin dövründəki xitabətdən demək olar ki, əsla fərqlənmirdi və Peyğəmbərin vəfatından sonra islam coğrafiyasının genişlənməsi ilə nəticələnən islami fəthlər, xitabətin əvvəlki dönəmə nisbətən daha çox inkişafını tələb edirdi. Belə ki, görüşləri və ədəbi düşüncələri fərqli olan yeni millətlərin və yeni dillərin islam dininə daxil olması ilə dini-siyasi ixtilafı məsələlərin də sayı artdı və bu kimi problemlərin həll olunması üçün xütbələr Quran ayələri ilə zənginləşdirilir, Qurandan iqtibaslarla xütbələr bəlağət yönündən daha da təsirli hala gətirilirdi.

Raşidi xəlifələrin dövrü xitabətinin əsas mövzuları islam birliyinin parçalanmaması, müsəlmanların vəhdətinin qorunub saxlanması, islami ehkamlara kamil bir şəkildə riayət etmək olmuş, xitabətin çox güclü təsirə malik olduğunu bilən və hər biri yüksək fəsaahət və bəlağət sahibi olan səhabələr hər zaman insanların duyğu və düşüncələrini hərəkətə gətirən xütbələr söyləmiş, onların üzləşdikləri problemlərin və sıxıntıların həlli yolunda onlara mətanəti və səbirli olmağı aşılamış, xülasə, islam ümmətinin əhval-ruhiyyəsinin hər zaman yüksək olmasında əhəmiyyətli rol oynamışlar. Xüsusən də biz bunu zəngin bəlağəti və fəsaahəti ilə şöhrət tapmış Həzrəti Əlinin xütbələrinə daha çox görürük. Məhz “Nəhcül-Bəlağə”-dəki istisnasız bütün xütbələri islam dininin hökmləri çərçivəsində insanların rifah və əmniyyət içərisində yaşamaları adına pak və təmiz niyyətlə söylənmiş sözlərdən ibarət olmuş, bütün söylədiyi ecaz dolu kəlamları Həzrəti Əlinin uzaqgörənliyinə, yüksək liderlik vəsfinə sahib olmasından xəbər vermişdir.

**“İslam dövrü xitabətinin səciyyəvi xüsusiyyətləri və cahiliyyət dövrünün xitabətindən fərqli cəhətləri”** adlanan ikinci yarımfəsildə isə əsasən islam dövrü xütbə janrında xütbələrin ideya, məzmun və bədii xüsusiyyətləri araşdırılmış, habelə cahiliyyət dövrünün xitabətindən fərqli və oxşar cəhətləri təhlil olunmuşdur.

Cahiliyyət dövrünə nisbətən islam dövründə xitabət daha çox müqəddəs Qurani-Kərimin təsiri ilə inkişaf etməyə başladı. Hər şeydən əvvəl sözə və söz sənətinə bir çox məsələlər qədər dəyər verən Qurani-Kərimdəki əksər ayətlər islamın əsas prinsip və ehkamlarının doğru və düzgün bir üslubda xitabətə baş vuraraq qarşı tərəfə çatdırılmasını əmr etmişdir. Başdan sonadək varlıq aləminə xitab edən bu müqəddəs kitab islam dönəmində müsəlmanların öz fikir və məramlarını ifadə etmək baxımından başvurduqları birinci dərəcəli təməl qaynaq olmuş, demək olar ki hər kəs metod və yontəmini, habelə istək və düşüncəsini Quran üslubuna uyğun şəkildə tənzimləməyə diqqət yetirmişdir. Bu baxımdan cahiliyyət dövrü xütbələri ilə müqayisə edildiyi təqdirdə, cahiliyyət dövrü xütbələrindən fərqli olaraq islam dövrü xütbələri mənbə etibarı ilə Qurandan qidalan-

miş, islami xütbələr ecazkar Quran ayələri ilə cilalanmışdır.<sup>68</sup> Qurani-Kərimin bəyan tərzini təqlid etməklə islami xitabət bələğət və hikmət baxımından daha çox yüksəlmişdi. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, o dövrdə şeir sənəti də Quranın bu feyz və hikmətindən faydalanmışdı, lakin xitabətdə bəyan imkanı daha geniş olduğundan Qurandan faydalanma yönü ilə xitabət şeiri üstələmişdi.<sup>69</sup>

Bundan başqa cahiliyyət dövrü xütbə və xətiblərinə yad olan bəzi özəlliklər vardı ki, bunlar da birbaşa islam dininin qanunlarına əsaslanırdı. Məsələn, cahiliyyət dövrü xütbələrinin tam əksinə, islam dövründəki xütbələrin başlanğıcda Allaha həmd-səna etmək, Allahın tək ilah olması və əsla şerikinin olmamasına, habelə Məhəmməd Peyğəmbərin Allahın qulu və elçisi olmasına şəhadət etmək, bundan başqa Peyğəmbərə salavat gətirmək, sonda isə dualarla bitirmək kimi xüsusiyyətləri mövcud idi. Xütbənin məhz Allaha həmd-səna ilə başlanmaması islam dövrü ədəbiyyatında “uğursuz, bərəkətsiz, nöqsanlı” və sairə bu kimi mənaları verən “البتراء”-“əl-bətra”,<sup>70</sup> Məhəmməd Peyğəmbərə salavat gətirilməyən xütbələr də “çirkin, eybəcər” kimi mənalar verən “الشوهاء”-“əş-şəvha” adı ilə zikr olunardı.<sup>71</sup>

Doğrudur, bəzi xüsusiyyətlər vardır ki, cahiliyyət dövrü xitabətində olduğu kimi islam dövrü xitabətində də mövcud olmuş, demək olar ki, heç bir dəyişikliyə uğramamışdır. Başqa sözlə cahiliyyət dövrünə xas olan bəzi özəlliklərə islam dövrü xitabətində də rastlaşırıq. Məsələn; xütbə söylərkən udqunmaq, sözü tam olaraq tələffüz edə bilməmək, xütbə söylərkən tez-tez öskürmək, boğazını arıtlamaq, kəkələmək, bığ və saqqalını əli ilə qarışdırmaq və sairə kimi xətibin imicinə zərər verə biləcək hallar islam dövrü xitabət qaydalarına zidd olaraq görülmüşdür. Habelə nikahla əlaqəli xütbə xaric xütbəni ayaq üstə söyləmək, normal xütbələrdə əlində əsa, müharibə ilə bağlı xütbələrdə əlində qılınc tutmaq və ya yaya söykənmək, başına mütələq sarıq sarımaq və sairə bu kimi adətlər cahiliyyət xətiblərində görüldüyü kimi islam dövrü xətiblərində də müşahidə edilmişdir.<sup>72</sup>

Mövzu etibarı ilə islam dövrü xitabəti cahiliyyət dövrü xitabətindən demək olar ki, kəskin surətdə fərqlənirdi. İstər Məhəmməd Peyğəmbər, istərsə də ondan sonra gələn xəlifələr və islam öndərləri mümkün qədər qısa və yığcam xütbələri ilə insanlığa dini əmr və qadağaları təlqin və təlim etməyə çalışmış, gözəl əxlaqı aşılamağa cəhd göstərmişlər.

**Üçüncü fəsil - “Əməvilər və Abbasilər dövründə xütbə janrı”** adlanır və iki yarımfəsildən ibarətdir. **“Əməvilər dövründə dini-siyasi fikir ayrılığı və onun xütbə janrına təsiri”** adlı birinci yarımfəsildə Əməvilər dövründə ortaya çıxan bəzi dini-siyasi fikir ayrılıqlarının xütbə janrının inkişafına təsiri haqqında

<sup>68</sup> مصطفى صادق بن عبد الرزاق بن سعيد بن أحمد بن عبد القادر الرافي. تاريخ أدب العرب. دار الكتاب العربي. ج2. ص125

<sup>69</sup> Koyuncu Recep. Hatip olarak el-Ahnef b.Kays, Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2008, s.10

<sup>70</sup> منصور بن الحسين الرازي، أبو سعد الأبي. نثر الدر في المحاضرات. دار الكتب العلمية - بيروت / لبنان. 2004م. ج5. ص 6

<sup>71</sup> أحمد زكي صفوت، جمهرة خطب العرب في عصور العربية الزاهرة، المكتبة العلمية بيروت-لبنان، ج3، ص342

<sup>72</sup> Ünal Ömer. Sadrul-İslamda edebi çevre, Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1995, s.83

bəhs olunmuş, dini-siyasi cərəyanların öz amalları, hədəfləri uğrunda xütbə janrından necə istifadə etdiklərinə nəzər salınmış, o dövrün bir sıra məşhur və məhir nətiqlərinin xütbələri geniş təhlil olunmuşdur.

İslam dininin yarandığı ilk gündən haqqın-ədalətin qarçısı olan xütbə sənəti, xəlifə Osman ibn Affanın qətlə yetirilməsi ilə ortaya çıxan fitnə-fəsadla, daha çox siyasi istiqamət aldı. Başqa sözlə, xütbələr xəlifə Osman ibn Affanın qanının axıdılması ilə başlayan xilafət davasına görə şəkilləndi və nəhayət Əməvilər hakimiyyətinin qurulması ilə bu janr daha da sürətlənərək inkişaf etdi, məhz bu dövrdə meydana çıxan dini-siyasi fikir ayrılığı, siyasi qruplaşmaların yaranması ilə onsuz da geniş meydana cövlan edən xitabət bu dəfə daha geniş arenanı əhatə etdi.

Baş vermiş fitnə-fəsadlar hər zaman vəhdət şəklində olan və “uxuvvət – qardaşlıq” abi-havası içərisində yaşayan müsəlmanları Əməvilər dövründə 4 əsas dini-siyasi qrupa böldü. Bunlar: Şiələr, Xaricilər, Zübeyrilər və Əməvilər adı altında fəaliyyət göstərir, bir-biri ilə mübarizə aparır və hər bir firqə tutduqları dini-siyasi mövqeyin doğru olması fikri ilə çıxış edir, dövrün “ən güclü silahı” olan xütbələrlə insanları öz tərəflərinə səsləyirdilər.<sup>73</sup>

Əməvilər, xüsusən də onların ən məşhur valiləri sayılan Ziyad ibn Əbih və Həccac ibn Yusif böyük ruh yüksəkliyi ilə xilafətin Əməvilərin haqqı olduğunu, ərəblərin və müsəlmanların idarə olunması üçün Allahın məhz onları seçdiyi fikri ilə xütbələr söyləyirdilər. Bu fikrə zidd olaraq Xaricilər firqəsi isə xilafətin bütün müsəlmanların haqqı olduğunu söyləyir, xəlifə olmağa ən layiqli kimsənin itaət və ibadətə, zühd və təqvada böyük məsafə qət edən kimsə olmasını vurğulayırdılar. Onlara görə xəlifə nəinki qüreyş, hətta ərəb də olmaya bilər, yetər ki, o kimsə Allaha qulluqda, təqvada üstün kimsə olsun. Məhz bu fikirlə onlar xütbələrə sarılaraq hədəf və məqsədləri uğrunda geniş mübarizə aparmışlar.<sup>74</sup>

Kufədə isə Həzrəti Əlinin tarixən məşhur Siffin döyüşündən sonra onun fikrini, ideyasını dəstəkləyən insanlar toplanmışdı. Onlar xəlifənin Həzrəti Əli olmasını istəyir və xəlifə olmağa onu layiq bilirdilər. Həzrəti Əlinin vəfatından sonra onun oğulları Həsən və Hüseyini dəstəkləyən və Şiələr firqəsi olaraq tanınan bu insanlar xütbələrində ən çox bu mövzunu hallandırmışlar.

Təxminən səkkiz il fəaliyyət göstərən Zübeyrilər qrupu da rəhbərləri Abdullah ibn əz-Zübeyrin başçılığı altında xilafətin Hicaz torpaqlarına geri dönməsini və xilafətə qüreyşli səhabələrdən birinin oğlunun rəhbərlik etməsini tələb edir, bu istiqamətdə bəlağət dolu xütbələrlə xalq qarşısında çıxış edir, öz fikirlərini müdafiə edirdilər.

Bütün bu sadaladığımız dini-siyasi qrupların meydana gəlməsi ədəbi həyata da öz təsirini göstərməyə başladı. Hər bir qrupda mütləq mənsub olduqları firqənin fikirlərini, düşüncə və əqidələrini müdafiə edən xətiblər

<sup>73</sup> Mahmudov M. Klassik ərəb ədəbiyyatı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001, s.73

<sup>74</sup> Фильштинский И.М., “Арабская классическая литература”, Наука, Москва, 1965, с.81

mövcud idi. Əməvilərin xətibləri əsasən xəlifələr, vali və əmirlərdən ibarət idi və onların xütbələrinin əsas mövzusu bəlağətli söz və kəlamlarla xalqı xəlifələrə hər zaman tabe olmağa çağırmaq, rəhbərliyə üsyan etməməyə dəvət olmuşdur. Diqqət etdiyimiz zaman Əməvilərin xütbələrinin təhdid ilə dolu olduğunu, xalqı qorxu altında saxlamağa meyilli olduğunu görürük. Xüsusi də onlardan Həccac ibn Yusif bu səpgili xütbələri ilə xüsusilə fərqlənmişdir:

- “ *Məni sizin başınıza gətirməsi üçün (sizə rəhbər təyin etməsi üçün) Allaha dua edirdim. Sizi tərbiyə edəcəyim qamçı dünən əlimdən düşdü və onun yerinə bu qılıncı aldım! Allaha and olsun ki, ən kiçik günahlarınızı ən böyük günah kimi qəbul edəmə, hürr olanlarınıza kölə kimi davranar, (sizi) dəmirçi dəmiri döyən kimi döyər, çörəkçi xəmir yoğuran kimi yoğuraram!..Sizin aranızda yetişib kəsilmə vaxtı çatan başlar görürəm, əmmamə və saqqalar arasından parıldayaraq axan qanlar görürəm..!*”<sup>75</sup>

Xarici xətibləri də Əməvi xətibləri kimi gözəl danışq qabiliyyəti, qarşı tərəfi öz sözləri ilə ram edəcək güc və qüvvətə sahib idilər. Əməvi xəlifələrindən Abdulməlik ibn Mərvan öz əqidəsini gözəl bir surətdə, bəlağətli bir dillə açıqlayan xarici xətiblərindən birini dinlədikdən sonra az qalsın ona inanacağını və onun fikirlərini dəstəkləyəcəyini etiraf etmişdi.<sup>76</sup> Xaricilər natiqlikdə o qədər güclü idilər ki, bəzən döyüşün qızgın yerində qılıncı qınına qoyar və düşməni ilə söz duelinə girər, onu söz ilə ram etməyə çalışar və müvəffəq də olardılar.

Xarici xətiblərdən əbu Həməzə əl-Xarici, Qatari ibn əl-Fücaə öz natiqlik bacarıqları ilə xüsusi şöhrət qazanmışdılar.

Həmçinin Zübeyrilər qrupunun lideri Abdullah ibn əz-Zübeyrin, Şiələr qrupunun liderlərindən Süleyman ibn Surədin, Muxtar əs-Səqafinin bəlağət və fəsahtlə zəngin kitabətini də xüsusi vurğulamaq lazımdır.

**“Abbasilər dövründə kitabətin səciyyəvi xüsusiyyətləri və xütbə janrının zəifləməsi”** adlı ikinci yarımfəsildə Əməvilərin süqutunun ardınca gələn Abbasilərin dövründə xütbələrin ideya istiqamətinə nəzər salınır, bu dövrün xütbələrinin ideya, məzmun və bədii xüsusiyyətləri ələ alınaraq nitq nümunələri ilə şərh olunur, dövrün “söz cəngavərləri”nin mükəmməl xətiblik istedadları üslub baxımından təhlil olunaraq, onların məharətli natiqlik manevrləri qiymətləndirilir, xütbələrin müxtəlif növləri işıqlandırılır və nəhayət Abbasi dövründə bir zamanlar ən uca zirvədə olan xütbə janrının zəifləmə səbəbləri araşdırılır.

Qeyd edək ki, Əməvilər hakimiyyətdə haqq sahibi olduqlarını xütbələr vasitəsi ilə irad etdikləri kimi, Abbasilərə aid olan xütbələrin ideya istiqaməti isə daha çox hakimiyyətin əhli-beytə aid olması, xilafətə rəhbərliyin məhz peyğəmbər nəslindən birinin olmasının vacibliyi ilə bağlı idi.

Hələ onlar xütbələrində əməvilərin xalqa zülm etmələrini, əllərinin peyğəmbər nəslinin qanına batmasını da dönə-dönə təkrarlayırdılar. Bütün

<sup>75</sup> أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي البصري ثم الدمشقي، البداية والنهاية، دار إحياء التراث العربي، 1988، ج9، ص11-12.

<sup>76</sup> مصطفى محمد الشكعة، الادب في موكب الحضارة الإسلامية (كتاب النثر) (الدار المصرية اللبنانية، 1993، ص95-96).

bunları çox gözəl bir ritorik tərzdə, təsirli bir üslubda, xütbələr vasitəsi ilə xalqın ruhuna hopdurur, xalqın intiqam dolu hiss və həyəcanlarını rıqqətə gətirir, bununla da əməvilərin süqutunu get-gedə yaxınlaşdırırdılar. Xüsusən də Abbasilərin ilk rəhbərlərindən olan Davud ibn Əli və əbul-Abbas əs-Səffahın söylədikləri xütbələrdə bunu açıq-aydın görmək mümkündür.

İlkin İslam dövründə sürətlə yüksələn xütbə janrı məhz Abbasilərin dövründə get-gedə tənəzzülə uğramağa başladı və bunun da bir çox səbəbləri vardı. Bunlardan məsələn; şiələrin üsyanlarının qarşısının alınması və onların bəzi liderlərinin qətlə yetirilməsi, habelə xütbə sənətində xüsusi şöhrət tapmış xaricilər fırqəsinin də yürüdülmən siyasət nəticəsində gücdən düşməsi, qəbilə və tayfa elçilərinə göstərilən laqeyd münasibət, bundan başqa Abbasilər dövlətinin siyasəti olaraq ərəblərin əcəmlərlə, xüsusən də farslarla qarışması, Abbasilərin bir çox mühim əhəmiyyət kəsb edən dövlət vəzifələrinin, ordu rəhbərliyinin ərəb olmayan başqa millətlərə həvalə edilməsi də xitabətin inkişafının qarşısını aldı. Çünki ərəb olmayan başqa millətlərin nümayəndələri ərəb dilinin bəlağət və fəsahtinə ərəblər qədər vafiq deyildilər.<sup>77</sup>

Bununla yanaşı, Abbasilər dövründə xüsusən də birinci yüzilliyin sonlarında xütbə sənətinin zəifləmə səbəblərindən bir digəri də xitabətin öz yerini kitabətə- yəni yazıya verməsi olmuşdu. Abbasilər dövründə bir çox idari divanların qurulması əksər insanı kitabətə-yazı yazmağı öyrənməyə və bu sahədə məharətlərini göstərmək üçün aktiv olmağa sövq etdi.<sup>78</sup> Get-gedə xitabətin yerini rəsmi yazışmalar almağa başladı və xütbələr ancaq dini mövzuda olmaq şərti ilə cümə və bayram günlərində söylənirdi.

Tədqiqatın yekunu olaraq əldə edilmiş elmi-nəzəri qənaətlər dissertasiya işinin **“Nəticə”** hissəsində bu şəkildə ümumiləşdirilmişdir:

Nəsr janrları içərisində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən xütbə janrı söz sənəti olma etibarı ilə cahiliyyət dönmindən başlayaraq daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi islam dininin gəlməsi ilə daha geniş vüsət aldı. Məhz digər janrlara nisbətə xütbə janrının çox da geniş olmayan zaman kəsiyində belə bir sürətlə inkişafı və inkişaf səbəblərinin tədqiq olunmasının vacibliyi bu dissertasiya mövzusunun zəruriliyini, əhəmiyyətini və aktuallığını ortaya qoydu. Dissertasiya hər şeydən əvvəl bir daha sözün nə qədər böyük təsir gücünə malik olmasını vurğulayaraq , belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verdi ki, bu janrın təlim olunmasına və ya xitabət sənətinin bir elm kimi öyrənilərək siyasi-iqtisadi, ictimai-sosial, xülasə həyatın hər bir sahəsində tətbiqinə mütləq ehtiyac var.

Bununla yanaşı olaraq aparılan araşdırma nəticəsində bəlli oldu ki, Ukaz, Mirbəd, Micənnə, Zul-Məcaz, Daumət əl-Cəndəl və sairə bu kimi bazarlar sadəcə ticari alış-veriş deyil, eyni zamanda ərəblərin ədəbi bacarıqlarını nümayiş etdirmək üçün ən əlverişli məkan olmuşdur . Eyni zamanda “ümmi” olmaq- yəni yazıb-oxuma bilməmək də ərəbləri şifahi nitqə sövq etmiş, söz sənətində

<sup>77</sup> محمد ابو زهرة الخطابة اصولها تاريخها في ازهر عصورها عند العرب, القسم الثاني, مطبعة العلوم القاهرة, 1934, ص 135

<sup>78</sup> Demiryak Kenan, Abbasi edebiyatı tarihi, Şafak yayımevi, Erzurum, 1998, s. 152

inkışaflarına dəstək olmuşdur.

Tədqiqat vasitəsi ilə aydınlaşdırılmışdır ki, bəzi ədəbiyyatçıların, xüsusən də qərb şərqşünaslarının iddia etdikləri kimi cahiliyyət dövrü nəsrinin, nəsr nümunələrinin mövcud olmaması, o dövrü əks etdirən nümunələrin daha sonralar uydurulması kimi faktlar əksər filoloqların yekdil qənaətinə və eyni zamanda o dövrün tarixi, ictimai-sosial durumunu analiz edən müqəddəs Qurani-Kərimin ortaya qoyduğu dəlillərə əsasən doğru olmayan və əsassız iddialardır.

Habelə o vaxt söylənən xütbələrin, istifadə olunan sözlərin dilçilik elminin qayda-qanunları nisbətində günümüzdə istifadə olunan dillə müqayisəsi onu deməyə əsas verir ki, ərəb dili əsrlər boyu öz saflığını qorumuş və qorumaqdadır.

Bununla yanaşı, tədqiqat işinin nəticələri arasında məlum olmuşdur ki, ərəblərin özlərinəməxsus ritorik yanaşma tərzini olmuş, xütbə janrının mütərəqqi bir janr kimi formalaşması və inkişafında əsas qaynaq rolunu Qurani-Kərim oynamış, islami fəthlərin artması və baş vermiş bir çox siyasi hadisələr həm ədəbi həyatın dirçəlməsinə şərait yaratmış, həm də ərəb dilinin sürətlə inkişafı, dar çərçivədən geniş bir aləmə açılması, qısa bir zamanda böyük bir coğrafiyaya ictimaiyyət, bir elm kimi təmərküzləşməsi ilə nəticələnmişdir.

Bundan başqa bu araşdırmanın nəticələri arasında nətiqin nitqində uğur qazanmasının üstün əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərlə sıx irtibat içində olması məsələsi də özünü biruzə verməkdədir. Habelə tədqiqat işində mimikaların, intonasianın, jestikulyasiyanın söylənən xütbə ilə həmahəng olaraq sözün təsir gücünü daha da artırması verilən bir çox misallarda özünü təsdiq etdi.

Peyğəmbər və onun davamçılarının nitq mədəniyyətinə, xütbə janrının bütün sirlərinə vafiq olmaları onların sadəcə dini deyil ədəbi-bədii sahəyə də nə qədər əhəmiyyət vermələrini göstərdi və bu araşdırma vasitəsi ilə bir daha bəlli oldu ki, islam dini bəzilərinin iddia etdikləri kimi şeiri əsla qadağan etməmiş, gözəl, bəlağətli, fəsahtli, doğru və haqq sözü hər zaman dəstəkləmiş, insanlığa faydası olmayan, həcv dolu, fitnə-fəsad dolu, nifaqla süslənmiş şeirlər xaricində Məhəmməd peyğəmbər şeirə, söz sənətinə xüsusi rəğbət göstərmiş, hətta islam dinini dəstəkləyən şairləri hər zaman sevmiş, onların şeirlərini dinləmiş, onları bu istiqamətdə şeirə, sənətə səsləmişdir.

Elmi tədqiqat işində, ərəb qadınlarının xütbə janrında göstərdikləri məharətə də toxunduq və gördük ki, bəlağətlə zəngin xütbə söyləməkdə qadınlar heç də kişilərdən geri qalmamış, bu janrın inkişafında kişilərlə yanaşı qadınlar da mühim rol oynamış, əl-Xənsa Tumasir bint Amr ibn əl-Haris, Umm əl-Xeyr bint əl-Hureys kimi qadın xətiblər təsirli xütbələri ilə ədəbiyyat tarixinə öz adlarını qızıl hərflərlə yazdırmışlar.

Bundan başqa bu tədqiqat vasitəsi ilə Əməvi və Abbasi dövrünün dini-siyasi fikir ayrılığı və bunun xütbə sənətinə təsiri də geniş araşdırılmış, istər Əməvi, istərsə də Abbasilərin ən məşhur xətiblərinin bu janrdakı yeri və rolları səciyyələndirilmiş və yekun nəticə kimi o dövrdə dini-siyasi ixtilafın xütbə janrının inkişafına çox böyük dəstək verdiyi məlum olmuşdur.

Yekun olaraq, bu dissertasiya işi ilə bir daha ərəblərin həqiqətən də xütbə janrında nə qədər üstün olduqları, fitri olaraq bəlağətli və fəsahtli danışiq qabiliyyətinə sahib olduqları, eyni zamanda ərəb dilinin bəlağətlə zəngin bir dil olduğu öz əksini tapdı və bu dissertasiya işi ilə yenidən sözün gücünə, kəlmənin qüdrətinə, kəlamın qüvvət və təsirinə şahid olduq.

**Dissertasiyanın əsas məzmun və başlıca elmi yenilikləri ilə bağlı müəllifin aşağıdakı əsərləri çap olunmuşdur:**

1. Klassik ərəb ədəbiyyatında cahiliyyə dövrü xitabəti // Journal of Qafqaz University ( Philology and Pedagogy) №:33, s. 49-57, Bakı / Azərbaycan 2012.
2. Həzrəti Məhəmməd və nitq mədəniyyəti // Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, №:17, s. 107-116, Bakı / Azərbaycan 2012.
3. Xaricilər Əməvilər dövrü xütbə janrının bariz nümayəndələri kimi // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri Bakı №:1, s. 119-122, Bakı / Azərbaycan 2013.
4. Abbasi dövrü xitabətinin xüsusiyyətləri // AMEA, “Orta əsrlər şərqinin tarixşünaslığı və mənbəşünaslığı” Akademik Ziya Bünyadovun 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi simpoziumun materialları, s.260-261, Bakı / Azərbaycan 2012 (7-8 may).
5. Xəlifə Əbu Bəkirin xütbə janrındakı özünəməxsus rolu// Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, №:1(85), s. 173-175, Bakı / Azərbaycan 2013.
6. Klassik ərəb ədəbiyyatı işığında Məhəmməd Peyğəmbərin xitabəti// AMEA akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu; Türkologiya və Mərkəzi Asiya Araşdırmalar İnstitutu, Babeş-Bolyai Universiteti. “Müasir Şərqşünaslığın Aktual Problemləri” Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, s.211-212, Bakı / Azərbaycan 2011 (1-2 iyun).
7. Klassik ərəb ədəbiyyatı söz sənətinin inkişafında ticari bazarların rolu // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, №:3, s.358-362, Bakı / Azərbaycan 2013.
8. Женские представители жанра хутбе в классической арабской литературе// «Филологические науки», Полтавський Національний Педагогічний Університет Імені В.Г.Короленка №:1, с.33-40, Україна.

## **ЖАНР ХУТБЕ В КЛАССИЧЕСКОЙ АРАБСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

### **РЕЗЮМЕ**

Диссертация посвящена исследованию идейно-содержательных и художественных особенностей жанра хутбе как основного средства ораторского искусства в классической арабской литературе.

Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновываются актуальность избранной темы и теоретическая значимость исследования, определяются основные цели и задачи диссертации, освещается степень разработанности темы, раскрываются её научная новизна, методологическая база и практическая значимость исследования.

В первой главе, называемой «Жанр хутбе в период джахилии», исследуется история риторики (хитабат), её виды и значение, этапы её развития в период джахилии, а также, анализируются основные особенности хитабата как социально-культурного явления данного периода.

Во второй главе, именуемой «Хитабат в период раннего ислама», исследуются место и значение жанра хутбе через призму священной книги ислама – Корана, также уделяется внимание выявлению позиций, которые занимали пророк Мухаммед и, продолжившие его путь сподвижники, в искусстве чтения хутбе с точки зрения поэтических фигур. Кроме того, здесь раскрываются характерные особенности хитабата на последующих этапах его развития, и выявляются отличительные свойства хитабата периода ислама в сравнительном аспекте с хитабатом периода джахилии.

В третьей главе, которая называется «Жанр хутбе в период правления Омейядов и Аббасидов», анализируются различные тенденции, которые были отражены в жанре хутбе в результате роста противоречий в период правления Омейядов, исследуются лучшие образцы хутбе, принадлежащих знаменитым мастерам ораторского искусства и красноречия. В этой главе уделяется также внимание идейной направленности хутбе периода Аббасидов после падения Омейядов, раскрываются идейно-содержательные и художественные особенности хутбе этого периода, и наконец, выявляются причины упадка и ослабления жанра хутбе, достигавшего в период правления Аббасидов, точки своего наивысшего расцвета.

В «Заключении» обобщаются и подытоживаются положения и выводы отдельных глав диссертационной работы, и определяются перспективы дальнейшего исследования данной проблемы.

## RHETORIC GENRE IN CLASSICAL ARABIC LITERATURE

### SUMMARY

Like any other nations, the Arabs have had their own place in the world literature. As the noble owners of the irreplaceable treasure such as word and the art of words, the Arabs have always attached special attention to eloquent exposition, and owned the richest and most glorious throne of "the sultanate of a word". From this point of view, the sermon genre gained particular importance in Arabic literature, and came into existence in Arabic literature as an embryo during the pre-Islamic period. Prior to the formation of Islamic religion, carrying religious and socio-political features, this genre reached its most spectacular summit with the graceful arrival of Islam.

The dissertation consists of Introduction, three chapters, Conclusion and the list of references.

The introduction part of the thesis presents the importance of the issue and the significance of its study setting forth the main objectives and goals as well as mentioning a degree of subject development, its scientific novelty, methodology as well as theoretical and practical importance.

The first chapter of the dissertation "The Sermon Genre in the Pre-Islamic Period" discusses the history of oratory, its types and significance making the relevant analysis of its stages of development in the pre-Islamic period, content and artistic features.

The second chapter of the study "Oratory in the Early Islamic Period" examines the role and importance of sermon genre theoretically in the light of the main source of Islam, the Koran. At the same time it focuses the attention on the roles of Prophet Muhammad and his companions of his brilliant path in the art of eloquence in terms of poetic figures. Moreover, the characteristics of oratory in the Islamic period are investigated by analyzing its differences from the oratory in the pre-Islamic period.

The third chapter of the dissertation "The Sermon Genre during the Period of Umayyads and Abbasids" discusses the increase in the controversial issues during the Umayyad period and their reflexion in the genre of sermons. In addition, the impressive sermons of the famous orators of that time are analyzed here, and then the ideological direction of sermons after the collapse of the Umayyads and during the Abbasids are mentioned. The present chapter also presents the ideological content and artistic features of the sermons of the era, and finally, studies the reasons for the weakening of the genre of sermons which enjoyed their peak during the Abbasids.

The conclusion part of the thesis generalizes the ideas, considerations and conclusions presented in each chapter, and determines the future prospects in this field of literature.

*На правах рукописи*

**ЭЙВАЗОВ АНАР ЭЛЬДАНИЗ ОГЛЫ**

**ЖАНР ХУТБЕ В КЛАССИЧЕСКОЙ  
АРАБСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

5718.01 – Мировая литература (арабская литература)

**А В Т О Р Е Ф Е Р А Т**

диссертации на соискание ученой степени  
доктора философии по филологии наук

**БАКУ – 2014**